

KAPADOKYA AKADEMİK BAKIŞ

CAR-CAPPADOCIA ACADEMIC REVIEW

İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ

NEVŞEHİR HACI BEKTAŞ VELİ UNIVERSITY
FACULTY OF ECONOMICS AND
ADMINISTRATIVE SCIENCE

<http://dergipark.gov.tr/car>
e-ISSN: 2602-3474

CİLT 3 SAYI 1, Ocak-Temmuz 2019
VOLUME 3 ISSUE 1, January-July 2019

KAPADOKYA AKADEMİK BAKIŞ
CAPPADOCIA ACADEMIC REVIEW

KAPADOKYA AKADEMİK BAKIŞ (KAB)
CAPPADOCIA ACADEMIC REVIEW (CAR)

Hakemli Dergi
Cilt 3/ Sayı 1

Dergi Sahibi

Prof. Dr. Mehmet ÖCAL

Editörler

Prof. Dr. Mehmet ÖCAL
Doç. Dr. Ahmet TANÇ

Editör Yardımcısı

Arş. Gör. Mesut TAŞTEKİN
Arş. Gör. Seçkin BAYKAL

Yazı İşleri Sorumlusu

Arş. Gör. Mesut TAŞTEKİN

İngilizce Dil Sorumlusu

Arş. Gör. Dr. Özlem Ömer CENDER
Arş. Gör. Dr. Ali Fuat BİROL
Arş. Gör. Seçkin BAYKAL

Yayın Kurulu

Prof. Dr. Şevki ÖZGENER
Prof. Dr. Serdar ÖZTÜRK
Doç. Dr. Şükran GÜNGÖR TANÇ
Doç. Dr. İlhan GÜLLÜ
Doç. Dr. Ersan ERSOY
Doç. Dr. Oğuz ÖCAL
Dr. Öğr. Üyesi Çağrı KAN

Dizgi

Arş. Gör. Hüseyin DEMİRHAN

Yazışma Adresi ve İletişim Bilgileri

KAPADOKYA AKADEMİK BAKIŞ DERGİSİ
Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari
Bilimler Fakültesi 2000 Evler Mahallesi Zübeyde Hanım
Caddesi 50300 Nevşehir TÜRKİYE
Tel: +90 384 228 1000
Faks: +90 384 215 2010
e-posta: car@nevsehir.edu.tr

Kapadokya Akademik Bakış Dergisi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi İİBF bünyesinde, yılda iki kez yayımlanan hakemli süreli bir dergidir. Dergide yer alan çalışmalarda yer alan düşünce, görüş, varsayım, sav veya tezler eser sahiplerine aittir; Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi İİBF sorumlu tutulamaz.

Danışma Kurulu

Prof. Dr. Ali KAYA

Prof. Dr. Angeliki MENEGAKI

Prof. Dr. Aviral Kumar TIWARI

Prof. Dr. Ertuğrul DELİKTAŞ

Prof. Dr. Ferit KULA

Prof. Dr. Ganite KURT

Prof. Dr. Haluk ALKAN

Prof. Dr. İlhan ÖZTÜRK

Prof. Dr. Kemal YILDIRIM

Prof. Dr. Kıymet ÇALİYURT

Prof. Dr. Muhammad SHAHBAZ

Prof. Dr. Muhittin KAPLAN

Prof. Dr. Nicholas APERGIS

Prof. Dr. Seval SELİMOĞLU

Prof. Dr. Songül ACER AVCI

Prof. Dr. Şaban UZAY

Prof. Dr. Xavier RICHET

Prof. Dr. Veysel ULUSOY

Nuh Naci Yazgan Üniversitesi

Hellenic Open University, GREECE

Montpellier Business School, FRANCE

İzmir Katip Çelebi Üniversitesi

Erciyes Üniversitesi

Gazi Üniversitesi

İstanbul Üniversitesi

Çağ Üniversitesi

Anadolu Üniversitesi

Trakya Üniversitesi

University Of Engineering&Technology (UET), PAKİSTAN

İstanbul Üniversitesi

University of Piraeus, GREECE

Anadolu Üniversitesi

Mustafa Kemal Üniversitesi

Erciyes Üniversitesi

Université Sorbonne Nouvelle, FRANCE

Yeditepe Üniversitesi

Alt Editör Yardımcıları

Arş. Gör. İbrahim YAĞLI

Arş. Gör. Koray UYGUR

Arş. Gör. Seçkin BAYKAL

Arş. Gör. Ömer Serkan GÜLAL

Arş. Gör. Sinem YILDIZ

Arş. Gör. Aykut Alper EKİNCİ

Arş. Gör. Sezen RAVANOĞLU YILMAZ

İşletme Bölümü

İktisat Bölümü

Kamu Yönetimi Bölümü

Bankacılık ve Finans Bölümü

Uluslararası İlişkiler Bölümü

Uluslararası Ticaret ve Lojistik Bölümü

Kamu Yönetimi

Bu Sayının Hakem Kurulu / Board of Referees for This Issue

Prof. Dr. Alper ASLAN (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)

Doç. Dr. Ahmet TANÇ (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)

Doç. Dr. Bilge Kağan ŞAKACI (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi)

Dr. Can Giray ÖZGÜL (Ankara Üniversitesi)

Dr. Özlem ÖMER CENDER (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Anıl BÖLÜKOĞLU (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Ceren GÜRSELER (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin ARAS (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)

İçindekiler

Sınıf Mücadelesinin Bir Kozu Olarak Kent Mekânı: Tekel Direnişi Örneği (ss. 1-23)
Hikmet Kuran

OECD Ülkelerinde Savunma Harcamalarının Büyüme Üzerindeki Etkisi (ss. 25-49)
M. Said Ceyhan-Merve Asiloğulları

Analysis Of Turkish Airlines' Development Stage Between The Years 2003-2013 Under The Concept Of Legacy Carriers
(ss. 51-62)
Tüzün Tolga İnan

Dergi Yazım Kuralları (ss.63-67)

Contents

Urban Space As An Ammunition Of Class Struggle: The Case Of Tekel Resistance (ss.1-23)
Hikmet Kuran

The Effect Of Defense Spending On Economic Growth In OECD Countries (ss. 25-49)
M. Said Ceyhan-Merve Asiloğulları

Türk Hava Yolları'nın 2003-2013 Yılları Arasındaki Gelişim Evresinin Geleneksel Taşıyıcılar Kavramı Altında İncelenmesi
(ss. 51-62)
Tüzün Tolga İnan

Guidelines for Journal Authors (ss.63-67)

SINIF MÜCADELESİNİN BİR KOZU OLARAK KENT MEKÂNI: TEKEL DİRENİŞİ ÖRNEĞİ

Hikmet KURAN*

Öz

Kapitalizmin kendini yeniden üretmesi ve devamlılığını sağlaması açısından mekânı kullanma becerisine yönelik özgün bir yaklaşım geliştiren Henri Lefebvre, kent mekânının sınıf mücadelesi açısından önemini de güçlü bir şekilde vurgulamıştır. Buna göre, kapitalizmin eşitsizlik üreten işleyişinin mekânsal ve yaşamsal yansımalarının düzlemi olan kent mekânı, aynı zamanda bu duruma yönelik mücadele pratikleri açısından da ciddi avantajlar ve potansiyeller barındırmaktadır. Neoliberal ideolojinin başat hale gelmesi ile birlikte yoğunluğu artan bu süreçte emek mücadelesinin mekânsal boyutu önem kazanmıştır. Çalışma, bu kavramsal çerçeveyi temel alarak özelleştirme karşıtı mücadelenin Türkiye'deki en kapsamlı örneği olan Tekel Direnişini konu edinmektedir. Ankara kent merkezinde kurulan çadırlarda 78 gün süren Tekel Direnişi örneğinin, sınıfsal mücadele açısından kent mekânının kullanılması konusundaki niteliğinin çözümlenmesi çalışmanın ana amacını oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tekel Direnişi, Lefebvre, Mekânın Üretimi, Sınıf Mücadelesi, Kent Mekânı, Gündelik Hayat

URBAN SPACE AS AN AMMUNITION OF CLASS STRUGGLE: THE CASE OF TEKEL RESISTANCE

Abstract

Developing a unique approach about the ability of capitalist mode of production on its reproduction and survival, Henri Lefebvre emphasizes the importance of urban space regarding the class struggle. Accordingly, as a plane of the spatial and everyday reflections of capitalism that produce inequalities, urban space also features some serious advantages and potential about opposing movements and practices. With the process that enables neoliberal ideology to reign over globally, the spatial dimension of class struggle has become more vital. This study is about Tekel Resistance which is one of the most prominent class struggle examples in Turkey based on the theoretical perspective of Lefebvre. As an example lasts for 78 days in the center of Ankara with tents pitched, is examined through its characteristics concerning the use of urban space in class struggle.

Key Words: Tekel Resistance, Lefebvre, Production of Space, Class Struggle, Urban Space, Everyday Life.

* Bağımsız Araştırmacı, Dr., hikmetkuran@msn.com, <https://orcid.org/0000-0001-8236-8631>

Giriş

Kapitalist üretim tarzının varlığı ve sürdürülebilirliğinin kilit bir bileşeni olarak kent mekânı, tarihsel bağlamda, değişim değerinin egemen hale gelmesinin ve bu durumun ekonomik, toplumsal, siyasal ve kültürel yansımalarının mekânsal tezahürü olarak ön plana çıkmıştır. Ancak sermayenin kendini yeniden üretmesi ile kent mekânı arasındaki ilişki, kent sosyologları ve tarihçiler açısından uzun bir süre boyunca tek boyutlu bir bakış açısıyla ele alındığı için, kenti odağa alan kavramsallaştırma girişimleri anlaşılması güç ve boş olarak nitelendirilmiştir (Holton, 1999: 33).

Feodalizm sonrası dönemde kapitalist üretim tarzının başat hale gelmesi, bu yeni sistemin çözümlenme çabalarını da beraberinde getirmiş; bu doğrultuda kent mekânı da üretim tarzıyla birlikte ele alınmaya başlanmıştır. Bu bağlamda, Marx, özel mülkiyet ilişkisine yoğunlaşırken, Weber meşru egemenlik yapısı, Durkheim ise işbölümü gibi kavramlar üzerinden bir kent çözümlemesi yapma yoluna gitmişlerdir (Holton, 1999: 34). Bu noktada, özellikle Marx ve Engels'in kent mekânını diyalektik bir nitelikte ele almaları, bu çalışmanın kuramsal açıdan temel aldığı bir görüştür. Buna göre, temsil ettiği ilerici unsurlar aracılığıyla olumlu bir nitelik arz eden kent mekânı, barındırdığı çelişki ve sefalet şartları sebebiyle de olumsuz unsurlar içermektedir (Şengül, 2001: 10).

Marx'ın kente atfettiği bir diğer olumlu unsur, sınıf bilincinin ve eylemliliğin gelişmesi açısından kentin oynadığı role ilişkindir. Kentin tarihsel açıdan taşıdığı ilerici fonksiyon ve devrimci potansiyel, hem Marx ve Engels hem de Lefebvre tarafından olumlanmıştır.

“Burjuvazi, kırsal şehrin egemenliğine tabi kılınmıştır. Muazzam şehirler meydana getirmiş, kırsal nüfusa oranla şehirli nüfusu büyük miktarda artırmış, böylece nüfusun önemli bir bölümünü kırsal hayatın budalalığından sıyrıp çıkarmıştır” (Marx ve Engels, 2018 [1848]: 57).

Engels'in işçi sınıfının yaşam koşullarını ve bu koşulların kaynağını siyasal bağlamda irdelediği *İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu ve Konut Sorunu* eserleri, üretim ve yeniden üretim süreçlerinin yaşamsal koşullara yansımalarını sınıf çelişkisi bağlamında ele almıştır (Şengül, 2001: 10). Ancak belirtmek gerekir ki, Marksist yazında kent sorunsalı, Marx ve Engels'ten sonra uzun bir süre göz ardı edilmiş ve bu konuda kapsamlı çalışmalar yapılmamıştır (Şengül, 2001: 14).

Kentin özgün bir araştırma nesnesi olarak ele alınması, Chicago Okulu'nun çalışmalarıyla söz konusu olmuştur. Kentteki yaşam tarzını bir tanımlama odağı olarak ele alan bu yaklaşım, kent sosyolojisi disiplininin başlangıcını temsil etmektedir. Yaklaşımın öncü isimlerinden Park, Burgess ve Wirth, alan araştırmaları aracılığıyla kenti konu edinmişlerdir. Chicago Okulu'nun kent tanımlaması, ekolojik ve kültürel yaklaşım olarak da tanımlanan, kentin iktisadi ya da

fiziksel/coğrafi bir birim olmanın yanı sıra yaşam deneyimlerinin yansıdığı, ‘insan doğasının bir ürünü’, ‘medeni insanın doğal habitatu’ olarak değerlendirilen ‘kültürel bir alan, kendine has bir kültür biçimi’ (Park ve Burgess, 2015[1925]: 37, 39), şeklindedir.

Chicago Okulu’nun bir diğer temsilcisi olan Wirth ise, kenti sosyolojik açıdan tanımlamanın yanı sıra kentleşmeyi kültürel bağlamda ele alarak kentsel kimlik, toplumsal örgütlenme ve ekolojik bakış açısından bu kavramı ayrıntılandırmakta ve ‘bir yaşam biçimi olarak kentleşme’ kavramını öne sürmektedir (Wirth, 1957). Kentin Chicago Okulu tarafından kültürel bağlamda özgün bir kavram olarak ele alınmasına karşın, kentte gerçekleşen üretim/yeniden üretim süreçlerinin, yabancılaşma/ayrışmaların ve toplumsal mücadele pratiklerinin kapitalist üretim tarzı-kent mekânı ilişkisi bağlamında ele alınması, 20. yüzyılın ikinci yarısındaki çalışmalarıyla, çağdaş Marksist kent kuramcıları tarafından gerçekleştirilmiştir. Aynı zamanda, kent çalışmalarına yönelik ciddi bir eksiklik barındıran Marksist ekol açısından da bir kırılma noktası olarak değerlendirilebilecek bu yeni sürecin ilk durağı, Lefebvre’in kent sorunsalı ve sermaye-mekân ilişkisine yönelik çalışmalarıdır. Bu noktadan itibaren, özellikle Castells ve Harvey’in de kapsamlı çalışmalarıyla birlikte, kapitalist üretim tarzının çözümlenmesinde kent, Marksist yaklaşım için temel hareket noktası olarak ön plana çıkmıştır. Dolayısıyla, bu isimlerin sermaye-mekân ilişkisinin toplumsal boyutlarını odağa alması, kent çalışmaları açısından da yeni bir aşamayı temsil etmektedir.

Bu çalışma, kent sorunsalına sermaye-mekân ilişkisi bağlamında yaklaşarak kent mekânının kapitalizmin kendini yeniden üretmesi açısından önemini ortaya koyan ve buradan hareketle anti-kapitalist bir mücadele sürecinde kent mekânının devrimci rolüne ilişkin çözümler yapan Lefebvre’in kuramsal yaklaşımını temel alarak Tekel Direnişi örneğini ele almaktadır. Bir diğer deyişle, sınıf mücadelesi açısından kent mekânının kullanımının, kitlesel eylemliliğin ve praksisin mekânsal ölçekteki rolünü vurgulayan ve kent mekânını sınıf mücadelesi için bir koz olarak değerlendiren Lefebvre’in öncülleri doğrultusunda, kent merkezini bir yaşam alanına dönüştürerek 78 gün boyunca sınıfsal kazanımlarına odaklanan Tekel Direnişi’nin çözümlenmesi, çalışmanın konusunu oluşturmaktadır.

1.Sınıf Mücadelesi ve Kent Mekânı

Lefebvre’in kent araştırmaları bağlamında sembolize ettiği özgünlüklerden ilki, kent mekânının kapitalizmin sürdürülebilirliği açısından oynadığı role ilişkindir. Öyle ki Lefebvre’e göre, kapitalist üretim tarzının, Marx’ın öngördüğü krizlerden kurtulması, onun mekânı kullanma ve üretme yeteneği ile doğrudan ilgilidir (Lefebvre, 1976, 21). Lefebvre’in ikinci özgün katkısı ise, sermaye-mekân ilişkisini iktisadi çerçevenin ötesinde bir yaklaşımla çözümlenmesiyle ilgilidir. Değişim değeri egemenliği ve piyasa mantığının yayılımına koşut olarak gerçekleşen metalaşma,

yabancılaşma, ayrışma (iktisadi ve mekânsal) pratiklerini çözümlerken Lefebvre, salt ekonomik belirlenim ilişkilerinin ötesini işaret ederek, kapitalizmin kültürel ve toplumsal stratejilerini de teşhir etmiştir. Gündelik hayatın programlanması ve mekânın üretimi kuramı olarak tanımladığı bu stratejiler üzerinden Lefebvre, kapitalist üretim tarzının, kendi mekânını üreterek, kendisine içkin çelişki ve açmazları mekân dolayımıyla yeniden ürettiğini belirtmektedir.

Lefebvre'in mekân kavramsallaştırmasına yönelik eleştirilerle yola çıkan Castells, özellikle Althusser'in yapısalcı yaklaşımı üzerinden değerlendirmeler yapmıştır. Kentin kolektif tüketimin mekânı olduğunu ve özellikle devletin oynadığı görece özerk rol aracılığıyla kentin temel fonksiyonu olarak emeği yeniden üretiminin gerçekleştiğini öne süren Castells, bu süreçte ortaya çıkacak çelişkilerin kentsel toplumsal hareketleri doğuracağını belirtmektedir. Dolayısıyla, Castells'in Lefebvre'den farklılaştığı temel nokta, kent mekânını –kolektif- tüketim üzerinden kavramsallaştırması ve buradan hareketle kentte gerçekleşen mücadele pratiklerini de bu duruma yönelik talepler olarak değerlendirmesiyle ilgilidir.

Kapitalizmin kendini yeniden üretmesinde kentsel mekânın rolüne odaklanan Harvey ise özellikle finans sermayesinin arsa rantı ve spekülasyonu aracılığıyla kendini kent mekânı üzerinden yeniden üretmesine ilişkin çözümlenmeleri ön plana çıkarmaktadır. Sermayenin ikinci döngüleri olarak adlandırdığı bu yatırımlarla bir yandan kentsel mekân organizasyonu kapitalist belirlenime maruz kalırken diğer yandan kapitalizm, içkin çelişkilerinin tetiklediği krizleri bu yolla aşabilmektedir. Öyle ki, Harvey'e göre sermaye bir yandan zamansal ve mekânsal sınırları aşma eğilimini (zaman-mekân sıkışması) diğer yandan kendini yeniden üreterek aşırı birikim krizlerini aşma zorunluluğunu (yaratıcı yıkım), mekânı odağa alarak, yapılı çevre üretimi üzerinden gerçekleştirmektedir (Harvey, 2012).

1.1.Lefebvre'in Sermaye-Mekân Kavramsallaştırması

Castells ve Harvey'den en temelde mekân kavramsallaştırması ile ayrılan Lefebvre, toplumsal mekân kavramıyla, hem kent kültürü hem de kentin mekânsal organizasyonunun sosyoekonomik boyutlarını çözümlemesi açısından kritik bir katkı sunmaktadır. Bir diğer deyişle Lefebvre, toplumsal mekân kavramıyla, mekânı salt verili bir fiziki alandan öte, sosyal bir boyut içeren, yaşamsal deneyimle doğrudan bağlantılı bir bağlamda nitelendirmektedir. Sermaye-mekân ilişkisine yönelik çözümlenmesini de buradan hareketle inşa ettiği için, kente ilişkin kültürel ve toplumsal değerlere yönelik güçlü vurgular yapmayı ihmal etmemektedir.

Temel sorunsalını kapitalist üretim tarzının mekânsal (kent) ve yaşamsal (gündelik hayat) strateji ve siyasaları üzerinden kuran Lefebvre, bir yandan mekânın üretimi kuramıyla kapitalizmin krizleri aşma yetisini ve devamlılığını açıklarken diğer yandan çözüme yönelik bir temellendirme yapmaktadır. Bu bağlamda kent mekânı Lefebvre açısından hem kapitalist yeniden

üretim ilişkilerinin bir aracı hem de kapitalizmi aşacak bir devrimci mücadelenin sahnesi olarak ön plana çıkmaktadır.

Lefebvre'e göre kapitalizmin tarihsel süreçte karşılaştığı ve Marx tarafından da öngörülen krizleri aşması, mekânı üretmesiyle doğrudan ilişkilidir (1976: 21). Mekânın bu bağlamda araçsallaşması, arsa rantı ve spekülasyonu üzerinden sermayenin kendini yeniden üretmesini sağlarken hem kentlerdeki mekânsal organizasyon hem de sınıfsal yerleşim, kapitalizmin ürettiği ve derinleştirdiği eşitsizlikler temelinde dönüşüme maruz kalmaktadır. Rant değeri yükselen kent merkezinden uzaklaşma zorunda kalan düşük gelirli kentliler kentin çeperlerine itilmesi, Lefebvre'in formüle ettiği kapitalist 'mekânın üretimi' süreçlerinin temel sonucu olmaktadır.

Lefebvre'in vardığı sonuçlardan bir diğeri ise mekânsal ayrımla doğru orantılı olarak, karar alma süreçlerinden soyutlanma süreçlerine ilişkindir. Merkezilik şeklinde tanımlandığı ve kentsel mekân ve yaşama ilişkin karar alma mekanizmalarında yer alabilme yetisi, neoliberal kentsel politikalarla tamamen sermayenin kontrolüne geçmiştir. Bu durum aynı zamanda gündelik hayata ilişkin tahakküm ve dayatma pratikleri ile de eşzamanlı ilerlemektedir.

Lefebvre'e göre sermaye, kentsel mekân üzerindeki hâkimiyetini yalnızca mekânsal düzlemde değil kentsel yaşamın ana unsurları üzerinde de kurmakta ve kullanmaktadır. Gündelik hayatın programlanması olarak tanımlandığı bu durum (Lefebvre, 2016b[1978]: 78), kapitalist tahakküm, yabancılaşma ve sömürü pratiklerinin yaşamın tüm veçhelerine sirayet etmesini ifade etmektedir. Bu sürecin düzlemi de yine kentsel mekândır.

Kentsel mekânın ve yaşamın araçsallaştırılması, Lefebvre açısından devlet-sermaye ortaklığının net bir sonucudur. Lefebvre'e göre devlet, sınıfsal ayrımı somutlaştırmak ve kurulan sistemi kontrol edebilmek adına mekânı organize eden bir aktördür (2009: 43). Kapitalizmin devamlılığını ve krizleri aşmasını sağlayan mekân üretimi, devletin doğrudan etkinliği sayesinde mümkün olabilmektedir. Öyle ki;

“Mekân üretimi, sermayenin niyetlerine göre hareket eden ama toplum kesimleri arasındaki iletişimin rasyonel gerekliliklerine ve bütün kullanıcıların çıkarlarına uygun bir büyümeye uyuyor gözüken devletin müdahalesiyle gerçekleşir” (Lefebvre, 2014: 378).

Mekânsal açıdan rolünün yanı sıra devlet, yaşamsal pratiklere yönelik de, sınıfsal ayrımı sermaye lehine derinleştiren faaliyetlerde de bulunmaktadır. Buna göre devlet, artık gündelik hayata dayanan bir örgütlenme olarak onu denetlemekte, üretimine (programlanmasına) katkıda bulunmakta ve onu şekillendirmektedir (Lefebvre, 2015a: 129-33). Böylelikle devlet, kentsel mekânda gerçekleşen yaşamsal deneyimlerin sermayenin çıkarları doğrultusunda sınıfsal bir perspektiften üretilmesini/yeniden üretilmesini garanti altına almaktadır.

Bu noktada Lefebvre, diyalektik bağlamda kent mekânının bir başka potansiyeline de vurgu yapmaktadır. Kapitalist üretim ilişkilerinin yeniden üretiminin sahası ve aracı olmasının yanında kent mekânı, bu ilişkileri aşma açısından devrimci bir potansiyeli içinde barındırmaktadır. Lefebvre'e göre sınıf mücadelesi artık mekân üzerinden şekillenmektedir. Öyle ki,

“Sınıf mücadelesi mekânın üretimine, faileri sınıflar, sınıf fraksiyonları ve grupları olan üretime müdahale eder. Günümüzde sınıf mücadelesi her zaman olduğundan daha çok, mekânda yaşanır” (Lefebvre, 2014: 83).

Kent mekânı, sınıf mücadelesinin düzlemi olmanın yanı sıra üretim ilişkileri açısından vazgeçilmez bir moment olarak aynı zamanda bir koz olarak ön plana çıkmaktadır (Lefebvre, 2014: 386). Sermayenin mobilizasyonunu, dışlayıcı karar alma süreçlerini ve kapitalist yeniden üretim stratejilerini tıkama konusunda kentin merkezilik özelliğinin kullanımı, sınıf mücadelesi açısından bir avantajı ve çözüm yolunu işaret etmektedir.

Bu durumla doğrudan bağlantılı olarak Lefebvre, sınıf mücadelesinin pratik boyutunu kent mekânı ile ilişkilendirmektedir. Lefebvre'e göre eylemlilik yoluyla öğrenme ve sınıfsal açıdan bilinçlenme açısından kent mekânının kullanımı, sınıf mücadelesinin ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Öyle ki, toplumsal pratik (Praksis), ancak mekânsal boyutun sürece doğrudan dâhil edilmesiyle sonuç verebilecektir çünkü “henüz hazırlık aşamasındaki kavramlar ve teoriler ancak oluşum halindeki kent gerçeğiyle, kent toplumunun praksiyle (toplumsal pratiğiyle) birlikte gelişim gösterebilir” (Lefebvre, 2015a: 120). Dolayısıyla sınıf mücadelesinin bir kozu olarak kent mekânı, aynı zamanda praksisin deneyimlenmesi ile doğrudan bir ilişki içindedir.

Özetlemek gerekirse, kapitalizmin yalnızca emek ve sermaye değil toprak üzerinden de kendini yeniden üretmesine yönelik vurgular yapan Lefebvre, neoliberalizmle birlikte, üretim ilişkilerinin yeniden üretiminin mekânsal ve toplumsal boyutunu da hesaba katmamız gerektiğini öne sürerek, kendi devrimci anlayışını bu doğrultuda formüle etmiştir. Neoliberal aşamada gündelik hayatın programlanmış tüketime, kentsel olanın devlet merkeziliği etrafındaki parçalara ve farklılıkların da homojenliğe indirgenmesi (Lefebvre, 1976: 85), anti-kapitalist bir devrimin mekânsal düzlemi olarak kent mekânını ön plana çıkarmaktadır. Bu devrim projesi de ancak ve ancak “kollektif, kendiliğinden ve bilinçli bir kuramsal ve pratik çabanın” kent mekânında ve gündelik hayatın içinde ortaya konmasıyla gerçekleşebilecektir çünkü “hepsinden öte, projenin detaylı hazırlığı ve hayata geçirme girişimleriyle köklü bir değişim biçimini alması, kent yaşamında ve gündelik hayatta” (Lefebvre, 1976: 36) gerçekleşecektir. Dolayısıyla kent mekânı, sınıf mücadelesi ve kapitalizmi aşma pratiklerinin temel bir kozu olarak ön plana çıkmaktadır.

2. Tekel Direnişii

1980 askeri darbesi sonrasında artan bir biçimde uygulama alanı bulan neoliberal politikalar neticesinde, Türkiye’de emek-sermaye ilişkisi ve devletin bu noktadaki rolü kritik bir dönüşüme uğramıştır. Sanayisizleştirme, esnekleştirme, özelleştirme ve güvencesizleştirme süreçlerinin etkin olduğu bu dönemde, neoliberal anlayış güçlü bir şekilde hayata geçirilmiştir. Piyasa mantığı ve kurallarını mümkün olan her alanda başat hale getirmeyi amaçlayan söz konusu anlayışa paralel olarak, yerel ve ulusal boyutta birçok hizmetin piyasalaşması gündeme gelmiştir.

2.1. Tekel’in Özelleştirilmesi

Tütünün üretim, işleme ve satış süreçleriyle ilgilenen ve alkollü içeceklerle ilişkin önemli görev ve yetkilere de sahip olan Tekel İşletmeleri, bünyesinde çok sayıda işçiyi barındırmanın yanı sıra, üretim sürecinde yer alan tütün üreticilerini de kapsayan, geniş çaplı bir kamu iktisadi teşebbüsüdür.

Neoliberal politikaların benimsenmesiyle birlikte ortaya çıkan özelleştirme dalgası, bir yandan devletin piyasadaki etkinliğini sınırlarken diğer yandan sermayenin faaliyet alanını genişletmeyi amaçlamıştır. Bu durumun emek süreçlerine etkisi ise, beklendiği üzere, güvencesizleştirme, sözleşmeye dayalı geçici istihdam, taşeronlaşma ve özlük haklarının zayıflatılması olmuştur. Ülkemizde özellikle 1980 sonrası hızlanan bu süreçte kamu istihdamı ciddi ölçüde azalmıştır. Örneğin, 1989-1994 yılları arasındaki 5 yıllık sürede kamu işçisi sayısı 220 binden 130 bine inmiştir. Buna paralel olarak 1993-1999 yılları arasında KİT’lerde istihdam edilen işçi sayısı da 392.239’dan 269.958’e inmiştir (Topak, 2007: 197-198). Bunun sonucunda, kamu istihdamının taşeronlaşması süreci hız kazanmış ve ihale odaklı, geçici personel istihdamı yaygınlaşarak, başat istihdam biçimi haline gelmiştir.

Bu dönemde Türkiye’de, Tekel işletmelerine yönelik, özelleştirme politikasının tedrici bir anlayışla adım adım uygulandığı görülmektedir. Öyle ki, özelleştirme ve satışına ilişkin karardan önce Tekel, deyim yerindeyse satışa hazır hale getirilmiştir. Bu süreç dört adımda gerçekleştirilmiştir. Bunlardan ilki, tütün alımına ilişkin, devletin kota uygulamasıdır. Bu sayede tütün üreticilerinin Tekel ile olan organik bağı zayıflatılmış, piyasalaşmanın zemini inşa edilmiştir. Kota uygulamasına bağlı olarak tütün üretimi 1990 yılında 296 bin ton iken, 2000’de 200 bine, özelleştirmenin gerçekleştiği 2008 yılında ise 100 bin tona inmiştir (Günaydın, 2010: 185). Dolayısıyla yerli üretimin kademeli olarak azaltılması, ikinci adımı oluşturmuştur. Üçüncüsü ise, devletin destekleme alımlarını durdurması ve tütün ithaline teşvik getirmesidir. Bu sayede hem ikinci adımdaki üretim azalışı tetiklenmiş hem de üreticilerin sektörden uzaklaştırılması kolaylaşmıştır. Dördüncü olarak ürün alım satımında yazılı sözleşme uygulamasının getirilmesi söz konusu olmuştur (Kaya, 2015: 1034). Atılan tüm bu adımların

sonucunda, 2000 yılında 578 bin olan tütün ekici sayısı, 2008’de 194 bine inmiştir (Keskin ve Yaman, 2013: 442).

Tablo 1: 1980 Sonrası Tekel İşçi Sayısındaki Değişim

Yıl	Sayı
1980	67.358
1990	47.163
2000	32.197
2008	12.832

Kaynak: (Keskin ve Yaman, 2013: 321)

Görüldüğü üzere, kamu istihdamı, bütçesi ve tarımsal faaliyet açısından hayati bir işletme olan Tekel, özelleştirme hedefine yönelik olarak sistematik bir şekilde piyasa mantığı çerçevesinde bir dönüşüme maruz bırakılmıştır. Söz konusu dönüşümün bir diğer örneğini de Tekel bünyesindeki işçi sayısının söz konusu süreçteki değişimi oluşturmaktadır (Tablo 1).

2.2.Özelleştirme Süreci

2001 yılında özelleştirme kapsamına alınması kararlaştırılan Tekel, 2003’te anonim şirket olarak yapılandırılmıştır. Ayrıca, özelleştirme kararı sonrası 24 tütün işleme tesisinin tasfiye edilerek işçilerin sözleşmelerinin askıya alınması kararlaştırılmıştır (Türkmen, 2012: 33). Sonrasında, Tekel bünyesinde bulunan 17 fabrikadan müteşekkil alkollü içkiler bölümü, MEY firmasına 292 milyon dolar karşılığında satılmıştır. Kurumun tütün ve sigaraya ilişkin bölümü ise 2008 yılında 1 milyar 720 milyon dolara British American Tobacco şirketine satılmıştır (Koç, 2012: 196). Bu satışla birlikte, Tekel bünyesindeki yaklaşık 12 bin işçinin bir kısmı işten çıkarılırken diğer kısmı öncelikle kurum bünyesindeki Yaprak Tütün İşletmeleri Müdürlüğü’ne nakledilmiş, sonrasında ise bu müdürlüğe bağlı işyerlerinin kapatılması sonucu söz konusu işçilerin diğer kamu kurum ve kuruluşlarında 4/C statüsünde istihdam edilmeleri, hükümet tarafından kararlaştırılmıştır (Koç, 2012: 196). Tekel eylemlerinin başlangıç noktası, geçici ve güvencesiz çalışma anlamını taşıyan bu kararın alınmasıdır.

4/C statüsü, 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu’nda şu şekilde düzenlenmiştir: “Bir yıldan az süreli veya mevsimlik hizmet olduğuna Devlet Personel Başkanlığı ve Maliye Bakanlığının görüşlerine dayanılarak Bakanlar Kurulunca karar verilen görevlerde ve belirtilen ücret ve adet sınırları içinde sözleşme ile çalıştırılan ve işçi sayılmayan kimselerdir”. Yıllardır çalıştıkları istihdam statüsünde, özlük haklarında ve çalışma alanlarında köklü bir dönüşüm ve geriye gidiş anlamına gelen bu adım, Tekel işçilerinin eylemliliğinin temel itkisi olmuştur. Öyle

ki, dönemin 4/C uygulamaları göz önüne alındığında, asgari ücret karşılığı, yılın en az 4 en çok 10 ayı çalışılabilen, iş güvencesinin ortadan kalktığı, yıllık izin, örgütlenme, tazminat gibi özlük haklarının askıya alındığı ve bu sebeple işçiler tarafından kölelik düzeni olarak tanımlanan bir istihdam biçimi ortaya çıkmaktadır (Koç, 2012: 196).

Özelleştirme sonucunda mevcut yaklaşık 12 bin işçinin 4/C statüsüne aktarılacağına hükümet tarafından ilan edilmesiyle başlayan Tekel direnişi, çalışmanın bu noktasında, ayrıntılı olarak ele alınacaktır. Eylemlilik biçimi, katılımcı profili, talepler, işçilerle yapılan mülakat ve anketlerde elde edilen veriler irdelenerek, söz konusu direnişin kent mekânı ve toplumsal pratik açısından özgünlükleri ele alınacaktır.

2.3.Direnişin Temel İtkileri

Özelleştirme sonucunda çalışma statülerinin değiştirilmesi ve özlük haklarındaki ciddi kayıplar, TEKEL işçilerinin protesto, eylem ve taleplerinin ana itkisini oluşturmaktadır. 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu'nun 4. maddesinin C fıkrasında ele alınan geçici istihdam biçimine dâhil edileceklerinin açıklanmasıyla birlikte, yaşayacakları hak kayıplarını şiddetle reddeden işçiler, söz konusu kararın geri alınması için eylemlilik kararı almıştır.

İlgili madde incelendiğinde, hedeflenenin aslında neoliberal ideolojinin vurguladığı ve amaçladığı, sözleşme tabanlı, geçici, sendikal haklardan muaf, düşük ücretli bir istihdam politikasının hayata geçirilmesi olduğu açıkça görülmektedir. 4/C maddesi, bu kapsamda istihdam edilecek kişileri şu şekilde tanımlamaktadır: Bir yıldan az süreli veya mevsimlik hizmet olduğuna Devlet Personel Başkanlığı ve Maliye Bakanlığının görüşlerine dayanılarak Bakanlar Kurulunca karar verilen görevlerde ve belirtilen ücret ve adet sınırları içinde sözleşme ile çalıştırılan ve işçi sayılmayan kimselerdir. Bu doğrultuda, Bakanlar Kurulu'nun almış olduğu 2004/7898 sayılı karar ile, bu kapsamda istihdam edilecek kişilerin özlük hakları ve çalışma rejimlerine ilişkin esaslar belirlenmiştir. Bu karara göre, özelleştirmeler sonucunda işsiz kalan veya kalacak olan işçiler, geçici istihdam modeliyle istihdam edileceklerdir.

Öyle ki söz konusu kararın hükümleri gereği, bu kapsamda istihdam edilen işçiler, bir yıl içinde en az 4 en çok 10 ay çalışma şansına sahip olacak, sendikal örgütlenme hakkından mahrum, yıllık izin hakları önemli ölçüde sınırlanmış, emekliliğe ilişkin özlük hakları zayıflatılmış bir şekilde çalıştırılacaklardır. Ayrıca işçilerin fazla mesai ücreti, iş sonu tazminatı da söz konusu olmayacaktır. Maaşları ise, en düşük memur maaşının 1250 tl olduğu söz konusu dönemde, eğitim durumlarına göz önünde bulundurularak 658 ile 820 tl arasında olacaktır. Ayrıca işçilerin çalışma sözleşmelerinin bir yıllık olması, çalışma güvencelerini tamamen ortadan kaldırmaktadır. Tüm bu düzenlemelere dayanak olarak karar, 4/C statüsünde istihdam edilecek kişilerin mevcut yasal düzenlemede (657 sayılı Devlet Memurları Kanunu) sözleşmeli çalışanlar olarak

tanımlanmasından hareket etmektedir. Bu düzenlemenin, kamu hizmetlerinin gerektirdiği asli ve sürekli görevlerin ‘bir yıldan az süreli veya mevsimlik hizmetler’ modeliyle istihdam edilecek personel aracılığıyla yerine getirilmesini öngörmesi sebebiyle, Anayasa’ya doğrudan aykırı olduğu da öne sürülmektedir.(Gülmez, 2012: 367).

TEKEL’in özelleştirilmesiyle birlikte Hükümet tarafından 4/C statüsüne geçirileceklerini öğrenen ve bu statünün şartlarıyla yüzleşen işçiler, temelde kaybetmek üzere oldukları özlük haklarını korumak ve mevcut statüleri doğrultusunda başka kamu kurum veya kuruluşlarında istihdam edilmeyi içeren taleplerini dile getirmek için, yetkililerle görüşme ve eylemlilik kararı almışlardır.

Çalışma statülerinde yapılan ve güvencesizleştirme odaklı değişiklikleri protesto ederek, özlük haklarını olduğu gibi korumayı amaç edinen yaklaşık 12 bin TEKEL işçisi, aldıkları eylem kararı neticesinde Ankara’da, ilk olarak dönemin iktidar partisinin binasının önünde, sonrasında ise sendikaları önünde toplanmıştır. Polisin özellikle Abdi İpekçi Parkı’nda işçilere sert müdahalesi sonrası işçiler kenetlenerek farklı bir eylemlilik yöntemi arayışına girmiş, bunun sonucunda Sakarya Caddesi’nde bir işgal eylemine başlamışlardır. Kış mevsimi olması sebebiyle işçiler çevreden (Çankaya Belediyesi, çeşitli sendikalar, cadde esnafı, muhalif sivil toplum kuruluşları gibi) aldıkları erzak ve lojistik yardımlar neticesinde çadırlar oluşturarak eylemi mekânsal açıdan sabitlemişlerdir.

Yapılan birebir görüşmelerde, işçilerin eyleme katılım gerekçesinin özlük haklarının muhafaza edilmesi olduğu açıkça ortaya çıkmıştır. Neoliberal politikaların ülkedeki yansımaları gereği, özelleştirme, güvencesizleştirme ve sözleşmeye dayalı kısa vadeli istihdam modellerinin dayatılması, işçileri eyleme iten temel sebebin dayanak noktasını oluşturmaktadır. Ancak, özellikle eylemin ilk günlerindeki işçi görüşleri incelendiğinde, işçilerin tamamen bireysel bir anlayışla direnişe katıldığı görülmektedir. Bu durum, Lefebvre’in kapitalizme ilişkin altını şiddetle çizdiği, yabancılaştırıcı, atomize edici, sınıf bilincini örten bir bireysel bilinç inşasının somut örneğini teşkil etmektedir. Öyle ki, TEKEL işçileri, ülkede o güne kadar gerçekleşen neredeyse hiçbir özelleştirmeye somut bir tepki göstermemişlerdir. Hatta direnişin başında birçok işçi, özelleştirmeye karşı olmaktan ziyade, aynı özlük hakları ile özelleştirilen kurumlarında çalışmayı kabul etmişlerdir. Ancak hemen belirtmek gerekir ki bu durum, direnişin ilerlemesiyle birlikte köklü bir dönüşüm geçirmiştir. Aşağıda daha ayrıntılı olarak inceleneceği üzere, sınıf bilincinin praksis yoluyla gelişmesi neticesinde işçi görüşlerinde çarpıcı değişimler yaşanmıştır.

“Konu iş, aş, ekmektir. Bu kavga, diğer bir adıyla kavga dersek biz buna, adı iş, ekmek kavgasıdır” (Denizli Çadırı’ndan bir işçi) (Yıkılmaz ve Kumlu, 2011: 227).

“Burada diyor ya işte ‘ideolojik’, burada hiç ideolojik bir şey yok, burada insanlar ekmeğinin peşinde... İstedığımız ekmeği. En büyük amacımız ekmeği... Benim için önemli olan ekmeğe mücadelesiydi” (Hatay Çadırı’ndan bir işçi) (Yıkılmaz ve Kumlu, 2011: 230-232).

“Biz çalışmak istiyoruz, üretmek, iş istiyoruz, neresi olursa olsun” (Fatma Çelebi, TEKEL işçisi) (Petrol-İş, 2010: 29).

“Biz onlardan fazla bir şey istemiyoruz, kazanılmış haklarımıza sahip çıkmak için buradayız, hakkımızı almaya geldik... Ekmeğimizi istiyoruz biz. İşimizin daimi olmasını istiyoruz... Biz ekmeğimizin, işimizin peşindeyiz. Başka bir şeyin değil” (Nurten Kaya, TEKEL işçisi) (Petrol-İş, 2010: 32).

Görüldüğü üzere, eylemlerin başlangıç itkisi, özlük haklarının muhafaza edilerek söz konusu statü değişikliğinin iptalidir. Bu durum yabancılaşmış bilincin en net yansımasını oluşturmaktadır. Öyle ki, işçiler kendi sınıfsal çıkarlarının, sermaye-emek çelişkisinin ve devletin uygulamalarıyla bu çelişkideki rolünün farkına varmaktan uzak; yalnızca bireysel ekonomik çıkarlarını göz önünde bulundurmaktadır. Oysaki karşı karşıya kalmış oldukları süreç, siyasal, toplumsal, kültürel ve hatta mekânsal bir boyut içeren, sınıf temelli bir paradigmadır. Çalışmanın bu noktasında, direnişe katılan işçilerin, eylemlilik yoluyla, praksis aracılığıyla sınıf bilincindeki filizlenme ve gelişim ele alınacaktır.

2.4.Sınıf Bilinci ve Praksis

TEKEL direnişinin katılımcıları üzerinde yarattığı etkinin boyutu, 78 gün boyunca kent merkezinde çadırlarda hak talepleri doğrultusunda özlük haklarının geri verilmesi için mücadele eden işçilerin görüşlerinde net bir biçimde ortaya çıkmaktadır. Yukarıda da alıntılandığı üzere, işçiler ilk başta ekonomik hak kayıplarını geri kazanmaya odaklanmışken, eylem pratiği içinde direnişe, sınıfsal durumlarına, örgütlülüklerine, devlete, siyasal partilere ve birbirlerine karşı olan yaklaşımları çarpıcı bir dönüşüm geçirmiştir. Bu noktada, katılımcıların sınıf bilincindeki filizlenme ve gelişim ele alınacaktır.

İşçilerden birinin, direniş süresince işçilerin psikolojilerine ilişkin soruya verdiği yanıt, sınıf bilincine ilişkin değişimi doğrudan işaret etmektedir:

“Burada sendika yönlendirici olmuştur, öncü olmuştur, bu rolünü yerine getirmiştir, fakat işçi de bu mücadelesine başlangıçta sahip çıkarken, yani sınıfsal kaygının ötesinde, ekonomik kaygılarla çıkmıştır, bunu kabul etmemiz lazım. Ancak, bu mücadele içerisinde sınıfsal bilinci de kavramış, yani sınıfsal bilincini de ortaya çıkarmıştır ve sahiplenmiştir. Bu, bir ölçüde sınıfsal bilincin de ortaya çıkmasını sağlamıştır, bu işini kaybetme kaygısı. Sınıfsal bilinç de ortaya çıkmıştır ve bu mücadele trafiği içerisinde, bu savaşım trafiği içerisinde dayanışmayı gördükçe, emek örgütlerinden, değişik sivil toplum kuruluşlarından, halktan, toplumdaki da bu meşru

demokratik mücadeleye katkıları da gördükten sonra, hem sınıfa olan inancı pekişmiş hem de mücadeleye olan inancı pekiştirmiştir, ikisi birbirini tamamlamıştır” (Servet Akbudak, TEKEL işçisi) (Bulut, 2010: 268-269).

İlk başta, ellerinden alınması söz konusu olan ekonomik hakların geri alınmasına ilişkin söylemler, kısa vadeli/bireysel talepleri işaret ederken eylemle, sınıfsal bilincin, dayanışma ve etkileşimin gelişmesiyle birlikte, taleplerin zamansal boyutunda da bir dönüşüm söz konusu olmuştur. Öyle ki,

“Burada bir mücadele veriliyor, bu işçi sınıfının geleceğinin mücadelesi, bu Türkiye'nin aydınlık geleceğinin mücadelesi, çocuklarımızın mücadelesi, ülkemizin özgürleşmesinin mücadelesi, demokrasi mücadelesi veriliyor. Yani, sadece burada iş, ekmek, özgürlük mücadelesi değil, burada tüm katmanların, bu ülkede yaşayan tüm halkların özgürlüğünün mücadelesi, ezilenlerin, yoksulun, fakirin mücadelesi” (Gürsel Köse, TEKEL işçisi) (Bulut, 2010: 263-264).

Aynı işçinin emek-sermaye çelişkisine dair bilinçlenme sürecini değerlendirmesi ise şu şekildedir:

“Yani ortak bir nokta vardı; ortak nokta neydi? İlk yola çıktığında, sadece işi ve ekmeğiydi ama burada bir şeyi daha öğrendiler: Sadece iş, ekmek değil, olayın öbür boyutunu da gördüler. Bugüne kadar evet o inandığını, bu inançlarının siyasiler tarafından kullanıldığını, bunun böyle olmadığını ve bugüne kadar bizi ezenler, sömürenler, baskı yapanlar, zulüm edenler ve bu ülkeyi talan edenler, soyanlar, bunları kendi çıkarları için bugüne kadar kullandıklarını burada yaşayarak öğrendiler... Bizi değiştirdi, dönüştürdü bu mücadele ve bundan sonra bizi artık hiç kimse, ne dini inançlarımızı kullanabilecek ne bize baskıya izin vereceğiz, ne zulme izin vereceğiz. Nerede bir direniş var, nerede bir eylem var, kim bu, en uçtaki öğrenci de olsa, biz onun yanında yer alacağız” (Bulut, 2010: 254-255).

78 gün süren eylemin başlangıcı ile devamı ve sonrası arasında gerçekleşen sınıfsal bilinçlenmeye ilişkin farklılaşmayı ortaya koyan başka ifadeler de mevcuttur:

“Biz aslında işçi haklarını da yeni öğreniyoruz. Nasıl mücadele verilir, slogan atmayı bilmiyorduk. Bu özelleştirme ne zaman kapımıza geldi, o zaman öğrendik” (Eyleme Tokat'tan katılan bir TEKEL işçisi) (Coşkun ve Şentürk, 2012: 69).

“Valla bu sınıf dayanışması gerçekten güzel bir şeymiş. Zaten inan ki biz o sınıfların gücüyle, yardımıyla bugüne kadar dayanabildik. Onlar bize çok moral verdiler. Sınıfların gücüne hiç inanmıyordum. Zaten bilmiyordum, görmemiştim. Sürekli eylem falan yapıyorlardı. Bunlar niçin eylem yapıyorlar diye düşünüyordum. İstanbul metrobüs zamları için sürekli eylem yapıyorlardı. Ben kendi kendime bunların derdi nedir, amaçları nedir, ne işleri var diyordum. Meğerse haksızlığa karşı direniyorlardı. Gerçekten ben bu direnişe girdikten sonra onların

şeylerini anladım” (Eyleme Bitlis’ten katılan Murat adlı TEKEL işçisi) (Türkmen, 2012: 117-118).

“Burada çok deneyim oldu bize, çok şeyler gördük, yaşadık. Dertlerimizi, sorunlarımızı dile getirmeye çalıştık. Toplumsal kitle örgütleri ile tanıştık. Sınıf dayanışması yaşadık. Alevisinden, Sünnisinden, Kürdünden, Türkünden... sınıf bütünlüğü gördük” (Eyleme Bitlis’ten katılan Nimet adlı TEKEL işçisi) (Türkmen, 2012: 118).

Lefebvre’in ısrarla vurguladığı, devrimsel süreçte praksis aracılığıyla bütüncül bir sınıf bilincine ulaşma ve onu deneyimleyerek devrimin gerçekleştirilebileceği görüşü, TEKEL direnişinde katılımcıların eylem sürecinde yaşadıkları dönüşümle net bir şekilde örtüşmektedir. Emek-sermaye çelişkisinin, kapitalist üretim tarzının işçiler üzerinde yarattığı etkilerin deneyim yoluyla öğrenilmesi, işçi sınıfının bütüncül bir devrim bilincine ancak praksis ve karşılıklı etkileşim yoluyla erişilebileceği iddiasına denk düşmektedir.

“Söz konusu olan şey, insanın ve dünyanın *bütünsel* felsefesi ve kavranışıdır, ama yenilenmiş bir yönde: Somut, dinamik, bilgiye olduğu kadar pratiğe ve eyleme de bağlı olan; dolayısıyla yaşamın ve düşüncenin bütün sınırlandırmalarını ‘aşma’, bir ‘bütün’ oluşturma ve *bütünsel* insan fikrini ön plana koyma çabası olan felsefe” (Lefebvre, 2015b: 182).

Eylem süresinde işçilerin yaşadığı bu dönüşümün bir başka boyutu, yine Lefebvre’in altını çizdiği, atomize edici, yabancılaştırıcı, bireyselleştirici, ayrıştırıcı ve homojenleştirici kültürel, siyasal, toplumsal ve mekânsal pratiklerin farkına varılmasıdır. İşçilerin görüşmelerde sürekli vurguladığı noktalardan birisi olan, etnik kimlik, mezhep, memleket, mesleki, siyasal eğilime ilişkin ayrımların silikleşmesi, sınıfsal bilinci güçlendiren etmenlerin başında gelmektedir. Kapitalist üretim tarzının en temel taktiklerinden birisi olan ve çalışmanın ikinci bölümünde Lefebvre’e atıfla, homojenleştirme/parçalama/hiyerarşikleştirme şeklinde formüle edilen bu pratik, eylemci görüşlerinde çarpıcı bir biçimde öne çıkmakta; bu durumun aşılmasına ilişkin farkındalık ise eylem süresince gerçeğe dönüşmektedir.

“İşçiyiz ama biz de biliyoruz bazı şeyleri. Hani burada bile çoğunu öğrendik aslında. Yaşayarak bunlar öğreniliyormuş. Hani onlar kitapta yazmıyor” (Aynur isimli bir TEKEL işçisi) (Türkmen, 2012: 125).

“Birleşerek, birlikten kuvvet doğar gibisinden düşünerek bir şeylerin yapılabilmesine inanıyorum ben. Önce bu kadar inanmıyordum. Ama şu aşamadan sonra daha çok inanıyorum. Yaşadıkça öğreniyorum. Daha bilinçleniyor insan. Yaşadıkça her şeyin, hayatın, birlik beraberliğin kıymetini daha çok anlamaya başlıyorsun” (Nimet isimli bir TEKEL işçisi) (Türkmen, 2012: 125-126).

“Demek ki işçi sınıfı mücadeleye bilinçleniyor; mücadele olmadan, seminerlerle falan bilinçlenmiyor. Bin tane seminer yapacağınıza, bir gün, bir yerde bir eylem yapın, o değişimi, dönüşümü o bin tane seminerin sağlamayacağı şekilde sağlandığını görürsünüz” (Mustafa Türkel, Tek-Gıda-İş Genel Başkanı) (Bulut, 2010: 244).

Yapılması gereken mücadelenin kapsamına dair işçilerin yaşadığı aydınlanma, emek-sermaye çelişmesini kavramada da önemli rol oynamıştır. Neoliberal politikalarla işçi sınıfına dayatılan yeni istihdam biçimine ilişkin bilinç, eylemlilik sayesinde hem zamansal (sonraki nesilleri de kapsayan) hem mekânsal (ülkenin bütün bölgelerinden destek verilmesi) hem de sınıfsal (daha önce bir araya gelemeyen, bireyselleşmiş, parçalanmış emek gücü) açıdan zenginleşmiştir. Bu duruma ilişkin direnişçi görüşleri de bu durumu doğrular niteliktedir:

“Kendi açımdan bakarsam ben bu mücadeleye para için geldim. Ama şimdi gözlerim açıldı. Artık çocuklarımın geleceği için mücadele ediyorum” (Ferit Demir, TEKEL işçisi) (Sosyal-İş Gazetesi, 2010: 11).

“Biz kaybedersek Türkiye işçi sınıfı kaybeder. Çünkü çok uzun zamandır Türkiye böyle bir işçi mücadelesi görmedi” (Aynur Erbaş, TEKEL işçisi) (Sosyal-İş Gazetesi, 2010: 10).

“Bizim Malatya’da Sümerbank bizden önce özelleştirilmişti. O zaman Sümerbank işçileri, bizim fabrikanın önünden, ‘Susma, sustukça sıra sana gelecek’ diye slogan atarak geçerlerdi... Biz de onlara, affedersiniz, öküzün trene baktığı gibi bakardık. Bize sıra gelmez, diye düşünürdük. Ama geldi. O zaman Sümerbank işçilerine destek verseydik sıra bize gelmeyebilirdi. Ah beyim ah...” (Hasan Topal, TEKEL işçisi) (Âşık, 2010).

“Biz sadece TEKEL için mücadele etmiyoruz. Bizim mücadelemiz tüm emekçilere yol gösteriyor” (Hacısalihoglu vd., 2010: 182).

Görüldüğü üzere, eylemlilik aracılığıyla işçilerin sınıfsal algısı kayda değer bir dönüşüm geçirerek, kendilerine dayatılan atomize bilinçten bağımsızlaşma süreci söz konusu olmuştur. Kolektif bilincin gelişimine katkı sunan bir diğer olgu, işçilerin etnik kimlik, hemşerilik ya da cinsiyet üzerinden dayatılan ayrımları, yine praksis yoluyla aşmalarıdır. Öyle ki, görüşmelerde neredeyse bütün işçiler bu konunun altını çizmiş; genellikle şehir adlarıyla birbirinden ayrılan direniş çadırlarındaki mobilizasyon, etkileşim ve iletişim sayesinde söz konusu ayrımlar geçersiz kılınmıştır.

2.5. Tekel Direnişi ve Gündelik Hayat

Ankara kent merkezinde bir kamusal alanda kesintisiz bir şekilde gerçekleşen TEKEL direnişi, aynı zamanda kapsamlı ve alışılmamış –kısa süreli sayılabilecek olsa da- bir gündelik hayat pratiğidir. Direnişçilerin, çadırlar aracılığıyla, Sakarya Caddesi’ni birer yaşam alanına dönüştürmeleri, yalnızca mekânsal değil zamansal bir deneyimin de temelini atmıştır. Öyle ki tüm

direnışçiler için gündelik hayatın akışı köklü bir dönüşüm geçirerek tamamen eylemlilik, dayanışma ve talepler doğrultusunda kendiliğinden gelişen bir niteliğe bürünmüştür. Direnişçiler bir yandan kapitalist üretim ilişkilerinin dayattığı zaman akışını kırarken diğer yandan uzaklaştırdıkları, soyutlandıkları merkezi kamusal alanlara erişmekte ve merkeziliğin Lefebvreci anlamda diğer boyutu olan karar alma süreçlerindeki etkinliği de doğrudan hedeflemekte ve talep etmektedirler. Praksisin üzerinde yükseldiği bu çok boyutlu dönüşüm, gündelik hayatın aşılması ile devrim arasında, Lefebvre'in vurguladığı ilişkiselliği net bir biçimde sergilemektedir.

'Yaşayarak öğrenme', direnişçilerin en çok vurguladıkları konulardan birisi olarak, dayatılan ve programlanan gündelik hayat pratiklerinden eylem yoluyla özgürleşmenin kazancı olarak ön plana çıkmaktadır. Belirlenim endeksli bu kıskacın, merkezilik talepli, mekânsal ve zamansal özgünlüğe ve özgürlüğe sahip bir pratik aracılığıyla aşılması, TEKEL direnişçilerinin kolektif bilincini geliştiren, dayanışmayı besleyen ve sermayenin işleyişine, ilişkilerine yönelik farkındalığı üreten bir düzlemi mümkün kılmıştır. Bu noktada, eylem aracılığıyla deneyimlenen gündelik hayat pratiği, Lefebvre'in işaret ettiği devrimsel potansiyeli, eylemin kısıtlı süresince tetikleme konusunda önemli bir mesafe kat etmiştir. Teori ile pratiğin bütünlüğünü amaçlayan Lefebvre için gündelik hayatın önemi üzerinden bakıldığında TEKEL direnişinde gerçekleşen bilinç ve sınıf eksensli değişimler daha net anlamlar kazanmaktadır. Öyle ki (Lefebvre, 2015b: 102-103):

"Gündelik yaşamın *bütün* faaliyetlerle derin bir ilişkisi vardır, farklılıkları ve çatışmalarıyla onları kapsar; onların buluşma yeridir, hem bağıdır hem ortak alanlarıdır. İnsanı- ve her insan varlığını- bir bütün oluşturan ilişkiler bütünü gündelik hayatta şekillenir ve oluşur. Gerçeğin bütününe işin içine katan bu ilişkiler, belli bir veçhe altında her zaman kısmi ve eksik olsa da gündelik hayatta tezahür eder ve gerçekleşir: dostluk, yoldaşlık, aşk, iletişim ihtiyacı, oyun vs."

"Hiçbir teori bütünsel insana erişmeyi hatta onu tarif etmeyi sağlamaz. Nihayet insanlaşan bu insan, henüz var olmayan ve önceden var olmak istemeyen insanın bu 'öz'ü, eylem yoluyla ve pratikte, yani *gündelik hayatın içinde* gerçekleşir" (Lefebvre, 2015b: 163).

Bu açıdan bakıldığında TEKEL direnişi, kendiliğinden gelişen bir gündelik hayat pratiği olarak, teori ve pratiğin kaynaşması için zemin oluşturmuştur. Ancak hemen belirtmek gerekir ki, Lefebvre'in gündelik hayatın dönüşümü idealinin özne ve ajandası, bu direnişi aşan bir yapıdadır. TEKEL direnişinin yansıttığı durum, Lefebvre'in işaret ettiği, praksisin önemi ve programlanmış gündelik hayat pratiklerinden özgürleşmenin ve devrimin bir aşaması olarak oynadığı role ilişkindir. Direniş süresince karşılıklı etkileşim ve eylemlilik aracılığıyla kolektif bilincin, sınıfsal

durumun gelişmesi, yabancılaşma, atomizasyon sonucu gelişen yapay ayrışmaların ayırdına varılması ve bu doğrultuda sınıfsal dayanışmanın güçlenmesi, merkezilik hakkının öneminin anlaşılması ve hatta aşağıda ele alınacağı üzere sermaye-devlet ilişkisine yönelik işçilerin deneyimlediği aydınlanma, direnişin gündelik hayat temelinde yükselen somut kazanımları olarak ön plana çıkmıştır. Bu durum, Lefebvre'in gündelik hayatın dönüşümüne ilişkin vurgularını belirli ölçüde somutlaştıran ve devrimci potansiyelin nüvelerini belirginleştiren bir yapıdadır.

2.6.Direniş ve Devlet Algısı

İşçiler eylemin ilk günlerinden itibaren, sorunlarını iktisadi bir çerçeveye oturtarak devletten bu konuda adım atmasını talep etmişlerdir. Direnişin başlarında yapılan mülakatlarda, devlete ve hükümete yönelik bakış açısı, güçlü bir bağıllık eksenindedir. Kendilerini devlete koşulsuz şartsız bağlı olarak gören direnişçiler, eylemlerinin devletin varlığına ya da birliğine yönelik bir tehdit içermediğini güçlü bir biçimde vurgulamışlardır. Ancak bu bakış açısı, kolluk güçlerinin sert müdahaleleri, yetkililerin işçileri marjinalleştirerek toplumsal açıdan itibarsızlaştırmaya çalışması, iktidar destekli medya organlarının taraflı yayınları, talepleri göz ardı eden tavrı ve sermaye-devlet ilişkisinin fark edilmesi sonucunda değişmeye başlamıştır.

“Ben hiçbir zaman devleti sorgulamam. Devlet bir kurumdur. Bunu idare eden hükümetler vardır. Bu hükümetler art niyetli de olabilir. Mustafa Kemal Atatürk'ün dediği gibi yani, işte, dâhili bedhah dediğimiz, içimizdeki şeyler bunlar” (Samsunlu bir TEKEL işçisi) (Yıkılmaz ve Kumlu, 2011: 129).

Eylem öncesi ve sonrasında yapılan bir mülakat çalışmasında, direnişçilerin siyasi kurum ve kişilere yönelik 10 üzerinden verdikleri notlar incelendiğinde, çarpıcı bir dönüşüm ortaya çıkmıştır. İşçilerin eylem sonrasında yaptığı, cumhurbaşkanı, TBMM, ordu, mahkemeler, diyanet işleri başkanlığı, başbakan, hükümet, siyasi partiler, milletvekilleri, bürokrasi ve polislere yönelik notlandırmaları eylem öncesine göre büyük düşüşler sergilemiştir. Örneğin, hükümete eylem öncesi verilen not ortalama 1.84 iken eylem sonrasında bu 0.39'a, cumhurbaşkanına verilen not ortalama 3.61'den 1.07'ye, TBMM'ye verilen not ortalama 2.87'den 1.39'a gerilemiştir (Yıkılmaz ve Kumlu, 2011: 295-296).

Tablo 2: İşçilere Göre Son Yıllarda Devletin En Çok Çıkarımı Kolladıkları

	Sayı	Cevaba Göre Yüzde
Yabancı şirketler	207	17.9
Zenginler	206	17.8
ABD gibi güçlü devletler	205	17.7
Tarikat ve din çevreleri	193	16.7
Medya sahipleri	161	13.9
Mafya	130	11.2
Hükümet, başbakan ve yandaşları	28	2.4
Yandaş medya sahipleri	13	1.1
Kendi mafyaları	9	0.8
Yoksullar, emeğiyle geçinenler	2	0.2
Polis	1	0.1
Sadece Türk halkı	1	0.1
Toplam	1156	100.0

1 Cevapsız, 207 Cevap veren

Kaynak: (Yıkılmaz ve Kumlu, 2011:297).

Tabloda görüldüğü üzere işçiler, son yıllarda devletin yoğun bir şekilde sermaye grupları lehine hareket ettiğini öne sürmektedir. Direnişçilerde gözlemlenen bu dönüşümün ana tetikleyicilerinden birisi, yukarıda değinildiği ve Lefebvre'in gündelik hayatın dayatılmasıyla ilişkilendirdiği marjinalleştirme, atomizasyon, yabancılaşma ve parçalama anlayışıdır. Devlet tarafından somutlaştırılan bu ayrışmalar, eylemlilik aracılığıyla, direnişçilerce fark edilerek, devlete olan bakış açısı bu kapsamda dönüşüme uğramıştır. İlk başta, devleti sorgulanamaz ve kutsal bir varlık olarak gören anlayışın hâkim olduğu işçilerin eylem süresince yaşadıkları deneyimler, praksis ve gündelik hayatın dönüşümü ile koşut olarak, köklü bir dönüşümü tetiklemiştir.

“Öyle değilmiş, bize yalan söylüyorlarmış, kimi medya, kimi siyasetçiler bize yalan söyleyerek aslında bilinçli olarak birilerini bizden uzaklaştırıyorlarmış... Egemen güçler bizi paramparça ettiler ve bu hale getirdiler ve zayıf düşürdüler... Mesela ‘TEKEL mücadelesinde en çok neyi kazandınız?’ diye soracak olursanız, ben en çok şuna sevinirim: Daha önceden öcü olarak görülen, ‘asla yan yana gelmeyiz’ diyen insanların bir araya gelerek ortak bir mücadeleyi nasıl güzel öğretildiklerini anlatması açısından çok önemli. Siyasal anlamda da böyle, sivil toplum örgütleri açısından böyle, bölgesel, mezhepsel boyutlarıyla ve etnik boyutlarıyla baktığınızda, her anlamda çok önemli kazanımlar elde edildi” (Mustafa Türkel, Tek-Gıda-İş Genel Başkanı) (Bulut, 2010: 244, 245, 230-231).

“Herkes yalnızlaştırılmıştı, yani toplum, sendikalar olsun, demokratik kitle örgütleri olsun, halkımız olsun, herkes bireyselleşmişti. Yani, Tekel mücadelesi şunu hepimize öğretti: Evet, yalnız kalırsak, tek tek olursak, bizi çok kolay kırabileceklerini, ama birlikte olursak, güçlerimizi birleştirirsek, bizi kıramayacaklarını, birlikte hareket edersek istediğimizi yapacağımızı, yaptırabileceğimizi ve bu gücü sadece işçi cephesinden değil, ülkeyi yönetenler tarafından da bu gücü birleştirdiğimizde, istediklerini yapamayacaklarını, bunu hepimize öğretti” (Gürsel Köse isimli Tekel işçisi) (Bulut, 2010: 250-251).

“İşte inançların, renklerin, dinlerin, ırkların farklı olduğunu hep o insanlara lanse ettiler... Ama burada şunu gördüler: Bunların hepsinin bir hikâye olduğunu, yalandan ibaret olduğunu ve dertlerinin, sorunlarının aynı olduğunu, ne kadar da rengimiz, dilimiz, dinimiz, kökenlerimiz farklı olsa da, evet, bizim sorunumuz aynı, gözyaşlarımız aynı. Bunu yaşayarak burada öğrendiler: Sadece iş, ekmek değil, olayın öbür boyutunu da gördüler. Bugüne kadar evet, o inandığını, bu inançlarının siyasiler tarafından kullanıldığını, bunun böyle olmadığını ve bugüne kadar bizi ezenler, sömürenler, baskı yapanlar, zulüm edenler ve bu ülkeyi talan edenler, soyanlar, bunları kendi çıkarları için bugüne kadar kullandıklarını burada yaşayarak öğrendiler”

“Tekel işçisi değişti, dönüştü. Biraz önce de söyledim, yani bu dayanışmanın ne anlama geldiğini, neyi ifade ettiğini, bugüne kadar o yalnızlaştırmanın, bireyselliğin kendisinden ne götürdüğünü burada yaşayarak öğrendi” (Gürsel Köse isimli Tekel işçisi) (Bulut, 2010: 254-255, 259).

“Bu aslında bu politik gruplara da bir ders vermeli. Bölünmüşlük ve parçalanmışlık bir mücadelenin kazanılmasında temel engelleyici faktör olduğunu ancak mücadelenin birleşerek, ortak paydada buluşularak kazanımla sonuçlanacağını anlamak gerek” (Server Akbudak isimli Tekel işçisi) (Bulut, 2010: 274).

Bu noktada medya ve kolluk güçlerinin de rollerine değinmek yerinde olacaktır. Çalışmanın ilerleyen kısımlarında değinileceği üzere, Gezi Parkı protestolarına benzer bir biçimde, TEKEL işçilerinin Ankara’da ilk eylemlerinde polislin orantısız ve şiddetli bir şekilde müdahale etmesi, direnişçiler açısından bir farkındalığı tetiklemiş; eylemin güçlenmesi ve katılımcı/destekçi sayısının artışı sağlamıştır. Söz konusu müdahaleyi deneyimledikten sonra işçilerin, kolluk güçlerine ve devlete bakışı köklü bir dönüşüm geçirmiştir.

“Polisin bize bu kadar sert müdahale edeceği hiç aklımıza gelmezdi. Polis... ne diyeyim... başka bir ülke vatandaşını döver gibi dövdü bizi. İşte... yeniden burada organize olunduğumu duyduk. Hepimiz buraya geldik” (Grup 4) (Türkmen, 2012: 62)

“İlk etapta buraya geldiğimizde bu kadar uzun olabileceğini düşünemiyorduk. Hani derler ya gâvurları denize döktüler diye. Bizi kamçılayan da ilk gün bizi suya atmaları oldu. Millet hırslandı yani. Şimdi biz ne yaptık, suçumuz neydi de bunu bize reva gördüler. Yani bu bizi hırslandırdı” (İlyas isimli Tekel işçisi) (Türkmen, 2012: 62-63).

Direnişçilerin devlet-sermaye ilişkisine dair bilinçlenmelerinin temel itkisi ise özelleştirme politikalarının kendi özlük haklarını tehdit eder hale gelmesiyle doğrudan ilişkilidir. Mülakatlarda, daha

önce kendilerini özelleştirme karşıtı eylemlere mesafeli ya da karşıt olarak konumlandıklarını ifade eden işçiler, TEKEL'in de aynı süreçten geçmesiyle hem görüşlerinin tamamen değiştiğini hem de devletin sermaye lehine oynadığı rolü daha net gördüklerini belirtmişlerdir. Ancak bu durumu, Lefebvre'in devletin sönmülmesi gerekliliği savı ile aynı paydada değerlendirmek, TEKEL örneğinde mümkün görünmemektedir. Devlete ve kurumlarına, devlet-sermaye ilişkisine dair görüşlerde köklü bir dönüşüm söz konusu olsa da devletin varlığına ilişkin bir sorgulamanın bu örnek olayda gündeme gelmediği belirtilmelidir. Ancak devlete ilişkin sınıfsal bilinçlenmenin filizlenmiş olmasını, direnişin devrimsel altyapısı için önemli bir kazanım olarak değerlendirmek daha doğru olacaktır.

2.7. Tekel Direnişi ve Örgütlenme

Direnişe katılan işçilerin yaşadığı düşünsel dönüşümlerden birisi de örgütlenme konusunda gerçekleşmiştir. Dönemin sendikalarının eylemler süresince aldıkları tavır, işçiler açısından en çok eleştiri getirilen meselelerden birisi olmuştur. Bunun sonucunda, daha verimli, doğrudan ve tabandan bir örgütlenmenin gerekliliği ve zorunluluğu, mülakatlarda ön plana çıkmıştır. Cemal'e göre (2012: 11) işçiler özelleştirme ve direniş boyunca sendikalarının bir sınıfsal mücadele örgütü olmadığını farkına varmış, hükümet-sendika ilişkisinin şeffaflıktan uzak, işçi hakları aleyhine bir nitelikte işlediğini ve kendilerinin karar alma süreçlerinden soyutlandığını görmüşlerdir. İşçilerin sendika hakkındaki görüşleri şu şekildedir (Kumlu, 2012: 144-145):

“Sendikalar işçinin değil, hükümetin ve patronların hakkını koruyor” (İzmir Çadırı, Erkek),

“İşçiler sendikalara güvenmiyor, işçiye karşı açık, dürüst değiller, işçiyi aralarına almıyorlar” (İstanbul Çadırı, Kadın),

(Daha önce katıldığı 'iş bırakma' eylemleri hakkında) “Bu tür eylemleri bizzat sendikalar kırıyordu. Biz işçiler olarak en büyük derdi sendikalardan çektik” (İzmir Çadırı, Erkek),

“İşçiler sendikaya güvenmiyor” (Bitlis Çadırı, Erkek).

Sendikalarının durumunu ve tavrını direniş süresince gözlemleyen işçiler, doğrudan bir örgütlenmenin emek mücadelesi için önemini kavrayarak bu yönde adım atmaya çalışmışlardır. İlk başta kendi özlük hakları için eyleme başlayan ancak zamanla bunun sınıfsal bir dinamikle ivmelendiğini, devletin bu süreçteki konumlanmasını fark eden işçiler açısından tabandan, şeffaf, verimli ve sınıfsal bilince yönelik işleyen bir örgütlenmenin zorunluluk haline geldiğine ikna olmuşlardır. Örneğin, eyleme Samsun'dan katılan bir işçi, sendikal örgütlenmenin mevcut durumdaki yetersizliğini gözlemleyerek alternatif bir yapı arayışına girdiğini şu şekilde ifade etmiştir (Kumlu, 2012: 146):

“Ben komite oluşturulmasından yana tavır aldım. Ben bunu internette öğrendim. Komite nedir diye bunu internette sorguladım. Geldik buraya arkadaşlara da dedik. Biz kendi aramızda bir oluşum yapalım, bizim sendika ile aramızda bilgi kopukluğu var, bilgi kirlenmesi var; bunu ortadan kaldırmak için veya farklı eylem tarzları geliştirebilmek için komitenin şart olduğunu söyledim. Ama bizim insanlarımız hala, bu bilinçten yani işçi sınıfının nasıl hareket edebileceği bilincinden çok uzak. Ama eğitiliyoruz. Burası da bir öğretim kurumu” (Samsun Çadırı, Erkek).

İşçiler açısından, mevcut sendikal örgütlenmenin sahip olduğu bir diğer sorun, sendikalar arası dayanışmanın eksikliğidir. Özelleştirme politikalarını, işçi sınıfına yönelik bir hamle olarak okuyan işçiler, sektör fark etmeksizin tüm çalışanların desteğini beklemişler ancak sendikaların dayanışmadan ziyade ayrışmaları ve siyasal iktidarla iyi geçinme çabasına girmeleri, bunu imkânsız kılmıştır. Dolayısıyla, sınıf tabanlı bir dayanışmanın olmaması sebebiyle de direnişçiler, mevcut örgütlenme biçimini reddederek yeni bir örgütlenme arayışına girmişlerdir.

“Örgütlenmedir sendika. Bir örgüttür. Hangi örgüt ama? Hak arama örgütüdür. Ama artık sendika birbirini tutmuyor ki. 6 tane büyük konfederasyon var. 2 tanesi biliyorsunuz çekildiler. Memur-Sen, bir de Hak-İş çekildiler. Onlar zannediyorlar ki onlara gelmeyecek. Ama onlar biliyorlar ki eğer biz bu davamızda kaybedersek bütün sendikalar yok olacak. Sendikacılık bitecek. Şu anda eğer karar alamıyorlarsa demek ki sendikacılık yapamıyorlar bana göre. Bana öyle geliyor. Sendikacılık yapamıyorlar. Çünkü hiçbirisi birbirini tutmuyor. Bu kadar toplanıyorlar ama bir türlü gerçek kararı alamıyorlar. Cesaret kalmamış” (Hatay’dan direnişe katılan Yakup isimli TEKEL işçisi) (Türkmen, 2012: 102).

Görüldüğü üzere sendikal örgütlenmenin, işçilerin taleplerini temel dayanak noktası almanın yerine bir arabulucu gibi hareket etmesi, gizli toplantılar ve hükümetle görüşmeler aracılığıyla işçilerin karar alma süreçlerinden soyutlanması, sendikalar arası ayrışmalar gibi sorunlar neticesinde direnişçiler, kendi yönetsel yapılarını kurmanın zorunluluğunu deneyimlemişlerdir. Belirtmek gerekir ki bu bilinç, topyekûn bir özyönetim talebine eşitlenemez ancak bu konudaki bilinçlenme ve farkındalık sınıf mücadelesinde doğrudan ve tabandan bir yönetim ihtiyacının varlığını ön plana çıkarmıştır. Dolayısıyla, Lefebvre’in altını önemle çizdiği, sınıf mücadelesinde özyönetim zorunluluğu, TEKEL direnişinde bir nüve olarak ortaya çıkmıştır. Özyönetim talebinin direnişçiler tarafından – mevcut emek örgütlenmelerinin rolünün ayırdına varılarak- dile getirilmesi ve bu konuda girişimlerde bulunulması, Lefebvre’in bu konudaki argümanlarının geçerliliğine ve kapitalizmi aşmada özyönetimin hayati bir aşama olduğuna işaret etmektedir.

“Genel olarak, toplumsal bir grup, ancak kendi yaşam koşullarına, hayat ve hayatta kalma koşullarına hâkim olmaya çalışırsa ve bunu başarırsa somut bir varlık kazanır. Özyönetimi tanımlayan da budur” (Lefebvre, 2015a: 160).

2.8.Direnışin Mekânsal Boyutu

Lefebvre açısından kent mekânı, yabancılaşma, soyutlanma ve araçsallaşmadan kurtulmak için hayati bir önem taşımaktadır. Üretim tarzı ile mekân organizasyonu arasında kurduğu bağlantının yanı sıra, merkezilik kavramına atfettiği önem sebebiyle, neoliberal politikalara yönelik itiraz ya da direniş pratikleri açısından kent mekânının bir mücadele alanı haline geldiği savı, Lefebvre’in en çok vurguladığı noktalardandır. Bir diğer deyişle, karar alma süreçlerinin, sermaye-devlet ilişkisi aracılığıyla ‘piyasalaşması’ ve bu durumun somut mekânsal organizasyona yansımaları açısından kent merkezinden dışlanmayı beraberinde getirmesi, bu sürece yönelik mücadelelerde kent merkezini hem mekânsal hem sınıfsal/ideolojik açıdan ön plana çıkarmaktadır. Buradan hareketle de Lefebvre, mekânı, sınıf mücadelesi ile doğrudan bağlantılandırmaktadır. Buna göre (Lefebvre, 2014: 83),

“Sınıf mücadelesi mekânın üretimine, failleri sınıflar, sınıf fraksiyonları ve grupları olan üretime müdahale eder. Günümüzde sınıf mücadelesi, her zaman olduğundan çok mekânda yaşanır”.

Bu noktada Tekel örneği de göz önünde bulundurularak belirtmek gerekir ki, Lefebvre açısından kent mekânı bir sınıfsal mücadele alanı olmanın dışında bir niteliğe daha sahiptir: Mücadelenin bir kozu olmak (Lefebvre, 2014: 386). Ankara kent merkezinde 78 gün boyunca alternatif bir yaşam alanı ve düzeni oluşturan Tekel işçilerinin bu mücadele için özelleştirilen fabrikaları yerine başkent merkezinde yapmaları ve bu eylemliliğin yansımaları, Lefebvre’in söz konusu argümanı ile örtüşmektedir.

Sermayenin kendini yeniden üretmesi açısından kent mekânını temel bir araç olarak kullanmasına koşut olarak, bir yandan mekânsal eşitsizliğin ve soyutlanmanın diğer yandan ise neoliberal emek siyasalarının yarattığı/derinleştiği sınıf çelişkisi, Tekel Direnişi örneğinde çakışmaktadır. İşçilerin fabrikadaki eylemlilik pratiklerinin sonuçsuz kalması ve buradan hareketle kent merkezini kullanma tercihleri, sınıf mücadelesinin düzleminin artık işyerinden kentsel-kamusal alanlara kaymasının da bir örneğini teşkil etmektedir. Öyle ki sermaye-emek çelişkisi, neoliberal siyasaların kolaylaştırıcılığında ve kent mekânının merkezilik niteliği doğrultusunda mekânsal bir boyut kazanmaktadır. Lefebvre’in de doğrudan işaret ettiği bu durum, Tekel Direnişi’nin sunduğu özgün çıktılarla uyum içerisindedir.

Sermayenin küresel yayılımı ve sanayisizleştirme pratikleri, ilk bakışta artı değer mekânla bağlantısını zayıflatmış görünse de, karar alma süreçlerinin sermaye elinde toplanması ve bu durumun mekânsal yansıması olarak karar alma merkezlerinin (headquarters) kent merkezlerinde toplanması, sermaye-mekân ilişkisinin aslında daha güçlü bir şekilde yeniden üretildiğini ifade etmektedir. Bu bağlamda, Ankara kent merkezini süreklilik arz eden bir eylemlilikle ve bir koz olarak kullanan Tekel işçileri, odaklandıkları kazanımları elde edebilmek için söz konusu ilişkinin bu yeni seviyesini doğrudan test etme imkânı bulmuşlardır.

Sonuç

Tekel direnişi, Türkiye’deki neoliberal uygulamalara yönelik, işçi sınıfı tarafından verilen yanıtların en örgütlü ve yankı uyandıran örneği olarak ön plana çıkmıştır. Taleplerinin ve mağduriyetlerinin gündeme gelmesi için ilk başta yetkililerle görüşme amacıyla Ankara’ya gelen işçiler, görüşmelerin tıkandığı noktada, mücadelelerini mekânsal ve yaşamsal bir boyuta yükseltmişlerdir.

İlk başta ellerinden alınması gündemde olan özlük haklarının geri verilmesi üzerinden nitelendirdikleri bu eylemle birlikte, karşılıklı etkileşim, doğrudan iletişim ve dayanışma pratikleriyle, sınıfsal bir bilinçlenmenin filizlenmesi ve güçlenmesi söz konusu olmuştur. Bu bilinçlenme bir yandan sermaye-devlet ilişkisine ve karar alma süreçlerindeki sınıfsal boyuta yönelik şekillenirken diğer yandan –devletin himayesinde- sermaye-emek özelinde gerçekleşen toplumsal/mekânsal/politik ayrışmalara yönelik gerçekleşmiştir. Praksis aracılığıyla eylem süresince ayırđına varılan bu yabancılaşma/homojenleşme/parçalanmaların aşılmasına yönelik bilinçlenme,

Lefebvre'in kuramsal açıdan işaret ettiği şekilde, eylemlilik yoluyla ve alternatif bir gündelik hayat deneyimi neticesinde baş göstermiştir. Bunun sonucu olarak katılımcıların talepleri de bireysel iktisadi çıkarların ötesine geçerek sınıfsal bir boyuta yükselmiştir. Lefebvre'in de işaret ettiği üzere, kent mekânının sınıf mücadelesi doğrultusunda kullanımı hem sınıf bilinci, dayanışma ve tahakküm ilişkilerini aşma açısından hem de toplumsal pratiğin bu anlamdaki önemi ve konumlandırılması açısından çok önemli kazanımları beraberinde getirmiştir.

Kent merkezini bir mücadele alanı olarak kullanan ve 'yaşayarak öğrenme', programlanmış gündelik hayat pratiklerinden kurtulma ve karşılıklı etkileşim, dayanışma gibi kente özgü niteliklerin yarattığı dönüşümler konusunda güçlü nüveler barındıran Tekel Direnişi, bu anlamda önemli bir örnek olarak ön plana çıkmıştır. Ancak, söz konusu bilinçlenmenin sınıfsal açıdan genelleşmemesi, sermaye-devlet ilişkisine yönelik sorgulamanın devletin varlığına dönük bir boyut kazanmaması, elde edilen hukuksal kazanımın yeterli addedilmesi gibi sebepler, bu direnişin Lefebvre'i bağlamda daha büyük ölçüklere ulaşamamasına neden olmuştur.

KAYNAKÇA

- ÂŞIK, M. (2010). "Hasan Uyanıyor!", Milliyet, 26.02.2010.
- BULUT, G. (2010). **Tekel Direnişinin İşçilerinde Gelenekselden Yeniye İşçi Sınıfı Hareketi**, Notabene Yayınları, Ankara.
- CEMAL, N. (2012). **Tekel'in Elleri**, H2O Yayınları, İstanbul.
- COŞKUN, M.K. ve ŞENTÜRK, B.. (2012). "Tekel İşçilerinin Varoluşsal İkilemi", **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, 67 (3), s. 57-74.
- GÜLMEZ, M. (2012). **4/C Anarşisi: Hukuksuz Dayanaklarıyla 4/C'ler ve 4/C'liler 1965-2012**, Legal Yayınları, İstanbul.
- GÜNAYDIN, G. (2010). **Tarım ve Kırsallıkta Dönüşüm: AB ve Türkiye**, Tan Kitabevi Yayınları, Ankara.
- HACISALİHOĞLU, E., UĞURLU, G. ve YÜCESAN ÖZDEMİR G.. (2010). "21. Yüzyılda Sosyal Hak Mücadelesi: Tekel Direnişi", **Sosyal Haklar Sempozyumu Bildiri Kitabı**, İstanbul, s. 171-186.
- HARVEY, D. (2012). **Postmodernliğin Durumu**, Metis Yayınları, 6. Baskı, İstanbul.
- HOLTON, R.J. (1999). **Kentler, Kapitalizm ve Uygarlık**, (Çev.) KELEŞ, R., İmge Kitabevi, Ankara.
- KAYA, G. (2015). "Adıyaman'daki Eski Tekel İşçilerinin Özelleştirme Öncesi ve Sonrası Çalışma İlişkilerinin Karşılaştırılması", **Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Yıl: 8, Sayı: 11, s. 1025-1055.
- KESKİN, N.E. VE YAMAN M. (2013). **Türkiye'de Tütün: Reji'den Tekel'e Tekel'den Bugüne**, Notabene Yayınları, Ankara
- KOÇ, N.G. (2012). "Türkiye'deki Yazılı Basında Tekel İşçi Eyleminin Sunumu", **Çalışma ve Toplum Dergisi**, 2012/4, s.189-215.
- KUMLU, S. (2012). "Neoliberal Çağda İşçi Sınıfının Konumu ve Sınıf Hareketi: 4/C ve Tekel Direnişi Örneği", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, , Ankara.
- LEFEBVRE, H. (1976). **The Survival of Capitalism**, St. Martin's Press, New York.
- LEFEBVRE, H. (2014). **Mekânın Üretimi**, (Çev.) ERGÜDEN, I., 3. Baskı, Sel Yayıncılık, İstanbul.

- LEFEBVRE, H. (2015a). **Gündelik Hayatın Eleştirisi III: Moderniteden Modernizme (Gündelik Hayatın Meta-Felsefesi)**, (Çev.) ERGÜDEN, I., Sel Yayıncılık, İstanbul.
- LEFEBVRE, H. (2015b). **Gündelik Hayatın Eleştirisi I**, (Çev) ERGÜDEN, I., Sel Yayıncılık, 3. Baskı, İstanbul.
- MARX, K ve ENGELS F.. (2018)[1848]. **Komünist Manifesto**, (Çev.) BORA, T., İletişim, İstanbul.
- PARK, R. Ve BURGESS, E. (2015)[1925]. **Şehir: Kent Ortamındaki İnsan Davranışlarının Araştırılması Üzerine Öneriler**, (Çev.) KAYALIGİL, P.K., Heretik, Ankara.
- Petrol-İş Sendikası Dergisi, Şubat 2010 Sayısı.
- Sosyal-İş Sendikası Gazetesi, Şubat-Mart-Nisan 2010 Sayısı.
- ŞENGÜL, T. (2001). “Sınıf Mücadelesi ve Kent Mekânı”, **Praksis**, 2001(2), s. 9-31.
- TOPAK, O. (2007). “2000’li Yıllarda Türkiye’de Refah Devleti”, Ankara Örneği”, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- TÜRKMEN, N. (2012). **Eylemden Öğrenmek: Tekel Direnişi ve Sınıf Bilinci**, İletişim Yayınları, İstanbul.
- WIRTH, L. (1957). “Bir Yaşam Biçimi Olarak Kentleşme”, içinde **20. Yüzyıl Kenti** (Der. ve Çev.) ALKAN, A. ve DURU. B., İmge Yayınevi, Ankara, 2002, s. 77-106.
- YIKILMAZ, G. ve KUMLU, S. (2011). **Tekel Eylemine Kenar Notları**, Phoenix, Ankara.

OECD ÜLKELERİNDE SAVUNMA HARCAMALARININ BÜYÜME ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

M. Said CEYHAN*
Merve ASILOĞULLARI**

Öz

Optimal bir savunma harcaması düzeyinin ne olacağı ve hükümetlerin bütçelerinden hangi oranda savunmaya pay ayıracağı tüm ülkeler için önem arz eden bir konudur. Devletlerin kaynakları sınırsız olmadığından savunma harcaması için yapılan her birim harcama devletin başka bir kamu hizmetine ve özellikle yatırımlara daha az kaynak ayırması anlamına gelir. Bu alternatif maliyet de büyümeyi etkiler. Bu çalışmada savunma harcamaları ile büyüme oranı arasındaki ilişki araştırılmıştır. Savunma harcamasının ekonomik büyümeye etkisinin artırıcı veya azaltıcı olduğuna dair iki farklı görüş de dikkate alınarak 35 OECD ülkesinde savunma harcamalarının büyümeye etkisi bulunmaya çalışılmıştır. Beklenen yaşam süresi, teknoloji yoğun malların ihracatı, nüfus ve ekilebilir tarım arazisi miktarı modele dahil edilerek kontrol değişkenleri olarak kullanılmıştır. Analiz sonuçlarına göre, savunma harcamalarında meydana gelen %1'lik bir artış büyüme oranında %5 düzeyinde bir azalışa neden olmaktadır. Bu yönüyle elde edilen sonuçlar Neoklasik yaklaşıma uygundur.

Anahtar Kelimeler: Savunma harcamaları, ekonomik büyüme, ekonometrik model, panel vary

THE EFFECT OF DEFENSE SPENDING ON ECONOMIC GROWTH IN OECD COUNTRIES

Abstract

The optimal level of defense expenditure and the proportion of budget that governments devote to military is a crucial decision that countries has to make.. The state budget does not consist of unlimited resources, therefore, every unit increase for defense expenditure means less resources to other public services. Consequently this alternative cost affects economic growth. In this study the relationship between defense spending and growth rate is investigated. Considering two alternative views in the literature, the effect of defense spending on economic growth is analysed by using data from 35 OECD countries. Expected life span, volume of export of high-tech products, population size, arable land size are included in the model as control variables. According to the results

* Dr. Öğretim Üyesi. Bartın Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü. Email: sceyhan@bartin.edu.tr Orcid no:0000-0002-0310-8207

** Yüksek Lisans Öğrencisi. Bartın Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı. Email: merveasilogullari@gmail.com Orcid no: 0000-0001-7522-0911

of the analysis, 1 per cent increase in the defense spending causes a 5 per cent decrease in the growth rates. In that sense, our results are in the line with the predictions of the Neo-classical theory.

Key Words: *Defense spending, economic growth, econometric model, panel data*

Giriş

Uluslararası alanda gerçekleşen bir dizi değişikliğe rağmen, askeri güç hala devletlerin çıkarlarını korumak için yürüttüğü uluslararası politikaların en önemli araçlarından birisidir. Bu nedenle, askeri gücün, ülkelerin güvenliğini ve onların varoluş endişelerini azaltarak kalkınma gayretlerini aralıksız bir şekilde sürdürebilmeleri üzerinde mühim bir etkisi vardır. Birçok ülkede savunma harcamalarına ayrılan pay, dış tehditlere ve jeopolitik konuma bağlı olarak- GSMH içinde önemli bir yer tutar. Hükümetler, ülkelerinin refahını göz önünde bulundurarak savunma harcamaları için ayırdıkları payları düzenlemektedir.

Her bütçe gibi devlet bütçesinin de sınırlı kaynakları vardır. Bu nedenle savunma harcamaları için ayrılan pay, bir diğer harcamaların fırsat maliyetini oluşturmaktadır (Deger ve Sen, 1995). Savunma harcamaları için ayrılan kaynaklar ekonomi için eğitim, sağlık, ulaştırma ve haberleşme, enerji gibi önemli alternatif kullanım alanlarından savunma harcamalarına aktarılmaktadır. Böylece devletler, sınırlı kaynakların hangi alana tahsis edileceği konusunda bazı tercihlerde bulunmak durumundadırlar. Bu payların nasıl dağıtılacağı devletlerin hedeflerine göre değişmekle beraber bu hedefleri gerçekleştirebilmek için öncelikle devlet, iç ve dış tehditlere karşı kendini savunacak gücü elinde bulundurmalıdır. Bu doğrultudaülke kaynakları sınırlı fakat savunma harcamaları zorunludur. Bu nokta, devletler için savunma harcaması düzeyinin önemini gözler önüne serer. Bu harcamaların ülkenin makroekonomik göstergeleri üzerindeki etkisi yadsınamaz bir gerçektir.

Aslan (1998)'a göre savunma hizmetinin iki yönü bulunmaktadır. Bunların ilki devlete yönelik yapılacak bir tehdidin varlığını daha o tehdit ortaya çıkmadan engellemek, ikincisi ise, gerçekleştirmiş bir saldırı halinde buna karşı direnç gücünün sağlanmasıdır. Engelleyicilik işlevi de bir saldırı halinde karşı koyma zorunluluğu da, sulh zamanında harb eğitimi, makine, araç-gereç ve malzeme için belli bir düzeyde harcama yapılmasını gerektirir. Savaş halinde ise savaşın cinsini ve derinliğini diğer etmenlerin yanında barış döneminde gerçekleştirilen harcamaların büyüklüğünün belirleyici olması kaçınılmazdır (Aslan, 1998). Rakipsiz ve dışlanamaz oluşu itibari ile tam kamusal mal olan savunma hizmetlerini sağlamak devletlerin temel görevlerindedir. Kamu harcamalarından bu hizmetlerin ifası için ayrılan bölüm savunma harcaması olarak değerlendirilir. Savunma harcamalarına yönelik talep, emniyeti sağlamak ve ülkenin gelişimi için itici güç oluşturması çerçevesinde incelenmektedir. En kapsamlı ifadesiyle emniyeti sağlamak, dış tehditler ve iç tehditlerle birlikte sosyol ve politik istikrarsızlığın ortadan kaldırılmasını, rejimin devamının sağlanmasını, hükümet ve devletin politik meşruluğunun gerçekleştirilmesini sağlamayı ihtiva etmektedir (Deger ve Sen, 2007).

Bu çalışmanın temel amacı, ele alınan 35 OECD² ülkesinde savunma harcamaları ile büyüme arasındaki ilişkiyi ve bu ilişkinin muhtevasını analiz etmektir. Bu amaç doğrultusunda ilk olarak savunma harcamaları ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin araştırıldığı literatür özetlenip teorik yapı ortaya konulmuş, sonraki aşamada 2000-2016 dönemine ilişkin 35 OECD ülkesinde savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki tahlil edilmiştir.

1. SAVUNMA HARCAMALARININ TANIMI

Savunma, devletin egemenliğinin diğer devletlerin egemenlik iddialarının reddinin sağlanması ve dışardan gelebilecek müdahalelere karşı korunmasıdır. Belli bir halk topluluğu üstünde egemenlik oluşturmanın ön koşulu olarak başka devletlerin aynı kitleler üzerinde hakimiyet iddiasının reddi olduğu söylenebilir. Bunun için devlet dışarıdan gelen karışmalara, tehdit ve saldırılara karşı koymak ya da savuşturmak için hazırlıklı olmak zorundadır (Bulutoğlu, 1997).

Günümüzde savunma harcamalarının tanımlanması ve neyin savunma harcaması kalemi olarak sayılabileceği hususunda kesin bir tanım bulunmamaktadır. Bununla birlikte çeşitli milletlerarası kurumlar, kuruluşlar ve devletler bu harcamalar için farklı harcama kalemlerini içeren hesaplamalarına katılmaktadırlar ve bu durumun ne kadar ciddi bir değişim yaratabileceği Brozka (1995)'nin çalışmasında belirttiği gibi Çin'in farklı ekonomik kalemlerine göre hesaplanan savunma harcamalarındaki tutarın boyutuyla gözler önüne serilmiştir. Bu çalışmaya göre 1993 yılında Çin'de yapılan resmi savunma harcamaları 7.3 milyar dolar olarak belirtilirken bu harcamalara savunma sanayisine yapılan takviyeler de eklendiğinde ulaşılan savunma harcaması tutarının 34 milyar dolar olduğu ve açıklanan savunma harcaması tutarıyla hayli farklılık gösterdiği görülmüştür (Brzoska, 1995:51-52). Devletler askeri harcamalarını göz önünde bulundururken bazı gayeler doğrultusunda bu harcamaların kapsamıyla ilgili bazı sınıflandırmalar yaparlar. Bu sınıflandırmaları MacDonald (1997), dört ayrı başlık olmak üzere ulusal savunma, iç güvenlik, tören ve ulusal prestij ile son olarak ulusal kalkınma rolü şeklinde açıklamıştır. Bu sınıflandırmalardan ulusal savunma; meşru bir askeri amaç maksadıyla, ulusal savunmanın yabancı bir saldırganın saldırısına karşı korunması için silahlı kuvvetin kullanılması olarak tanımlanmıştır. İç güvenlik; meşru olarak oluşturulmuş ulusal otoritenin, ülke içindeki muhalefet güçleri tarafından silahlı kuvvet kullanımına karşı korunması olarak açıklanmıştır. Üçüncü amaç olan tören ve ulusal prestij; askeri kuvvetlerin askeri olmayan bir kullanımını belirtirken son amaç olan ulusal kalkınma rolü ise sivil ekonominin yüksek teknoloji sektörlerinde ulusal bir sanayi stratejisinin gelişmesini sağlamaya çalışması olarak belirlenmiştir. Savunma harcamalarının karşılaştırılmasını ve ülkelerin bu harcamaları baz alarak ayırmayı düşündükleri paylar dikkate alındığında tanımlardaki bu farklılıklar sorun teşkil etmektedir.

---

² Toplam 36 OECD ülkesi bulunmaktadır fakat İzlanda'nın savunma harcamaları verilerine ulaşılamadığı için analiz İzlanda hariç tutularak kalan 35 OECD ülkesiyle yapılacaktır.

Tablo 1’de NATO’ya IMF’ye ve BM’e göre savunma harcaması olarak addedilen harcamalara yer verilmiştir. Bu tabloya göre bu üç farklı milletlerarası kuruluşun savunma harcaması olarak nitelendirdiği harcama türleri farklılık gösterebilmektedir.

Tablo 1: Uluslararası Kuruluşlardan NATO’ya, IMF’e ve BM’e Göre Savunma Harcamalarına Dahil Edilen Giderler

Harcama Türleri	NATO	IMF	BM
Askeri Kuvvetler İçin Yapılan Ödemeler			
Subaylar için ve askeri personel için yapılan ödemeler	D	D	D
Silahlı kuvvetler dahilinde veya silahlı kuvvetlerle bağlantılı olarak çalışan sivil kişilere yapılan ödemeler	D	D	D
Çalışan personele ve ailelerine yapılan sağlanan ayrıcalıkların maliyeti	D	D	D
Emeklilik maaşı	D	D	D
Askeri tesisler için yapılan ödemeler	D	D	D
Silah ve teçhizat harcamaları	D	D	D
Altyapı ve üst yapı yatırımları	D	D	D
Bakım ve onarım harcaması	D	D	D
Diğer gereksinimler	D	D	D
AR-GE giderleri (Askeri amaç için yapılan)	D	D	D
Askeri/Savunma/Stratejik Amaçlı Harcamaları			
Stratejik öneme sahip malların stoklanma giderleri	D ^x	D	D
Savaş gereçleri depolarının ve üretim tesislerinin muhafazası	D ^x	D	D
Silah üretimiyle ilgili teşvikler	D	D	D
Diğer ülkelere gönderilen askeri yardımlar	D	D	D
Milletlerarası anlaşmalara katkılar	D	D	D
Sivil savunma harcamaları	D	D	D
Önceki Askeri Güçlere veya Faaliyetlere Yapılan Harcamalar			
Savaş gazileri için yapılan ödemeler	D	D	D
Harp borçları	D	D	D
Diğer Güçler için Yapılan Harcamalar			
Jandarma’ya yapılan harcamalar	D [*]	D [*]	D [*]
Gümrük muhafaza’ya yapılan harcamalar	D [*]	D [*]	D [*]
Polis	D [*]	D	D
Diğer Harcamalar			

Yardıma ve Felaketten kurtarma	D	D [*]	D [*]
Birleşmiş Milletler Barışı Koruma kapsamında yapılan harcamalar	D	D	D [*]
Gelecek Dönemlerdeki Harcamalar İçin Mükellefiyet			
Kredi desteği	D	D	D [*]

Kaynak: Brzoska, 1995:48-49'dan aktaran Giray, 2004:184-185

Kullanılan semboller

D= Savunma harcaması olarak kabul edilen

D^{*}= Savunma harcaması olarak kabul edilmeyen

D^{*}= Finansmanı savunma organizasyonu tarafından sağlanıyorsa ve yönetiliyorsa savunma harcaması olarak kabul edilir.

D^{*}= Var olduğu takdirde askeri faaliyetler için eğitilip, donatıldığı zaman savunma harcamalarına girer.

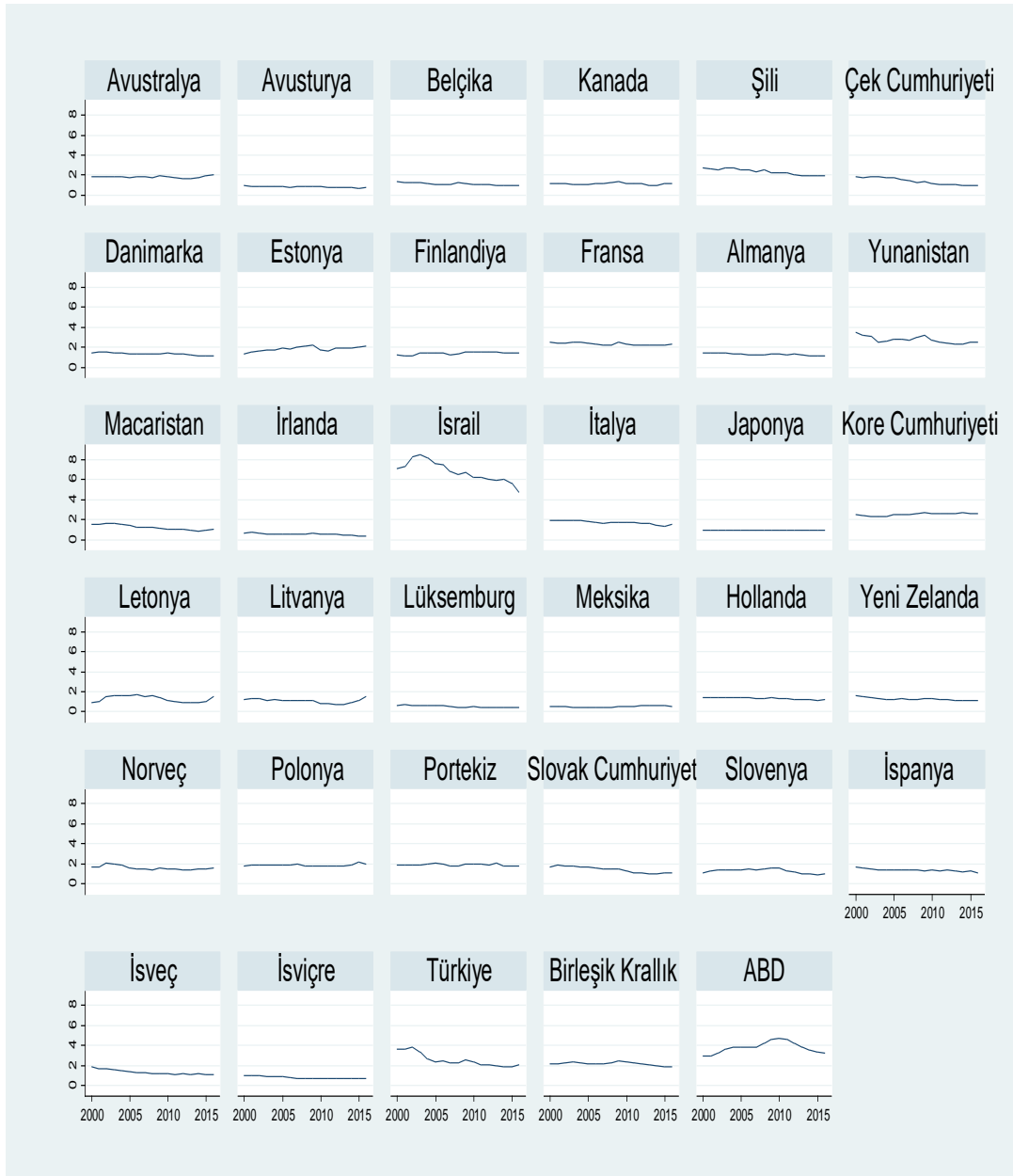
2. SAVUNMA HARCAMALARININ DÜZEYİ VE GELİŞME TRENDİ

Askeri harcamaların düzeyinin ne olması gerektiği sorusu bu harcamaların ekonomik büyüme, kalkınma, uluslararası borç, yolsuzluk ve çatışma riski üzerindeki etkisi gibi bir çok etki alanı barındırdığından araştırmacılar ve karar vericiler açısından önemli bir konudur. Ülkelere ve zamana göre askeri harcamalardaki önemli miktarda değişiklik dikkate alındığında, bir başka önemli araştırma alanı askeri harcama talebini belirleyen faktörlerdir. Bir ülkenin ekonomik refahı, politik sistemleri, silahlı çatışmaları ile komşuların ve rakiplerin askeri harcamalarının genellikle savunma harcamalarını etkilediği yapılan bazı çalışmalarda bulunan sonuçlardır (Dunne ve Perlo Freeman,2003; Goldsmith, 2003;Nordhaus , Oneal, ve Russett, 2012) . Savunma alanında yapılan her birim girdi maliyeti, sivil sektörlerdeki harcamaların fırsat maliyetini oluşturur. Bu da savunma harcamalarının üretken ekonomi karşısında bir fırsat maliyet oluşturması anlamına gelir (Deger ve Sen, 1995:294). Bu nedenle karar vericiler, kıt olan kaynakların savunma hizmetleri ile diğer mal ve hizmetler arasında pay etmek hakkında bazı tercihlerde bulunmak durumundadırlar. Daha fazla savunma hizmetinin temin edilebilmesi yalnızca başka mal ve hizmetlerden feragat etme karşılığında edinilebilir.

Savunma için hangi miktarda para harcanması gerektiği, ülkenin en uygun savunma harcamasının ne olması gerektiği soruları tüm devletler için önemini koruyan kaçınılmaz sorudur. Bunun nedeni savunmaya hem çok fazla kaynak ayrılması hem de yetersiz bir düzeyde kaynak ayrılması durumunda karşılaşılabilecek sorunların ülkeyi ciddi bir şekilde etkileyebilme potansiyelidir. Fazla kaynak ayırmak ülkedeki büyümeyi erteleyebileceği ya da azaltıcı bir etki gösterebileceği gibi diğer ülkelerin yapacağı savunma harcamasının da yükselmesine neden olduğu görülmektedir (Özkan, 1995). Diğer yandan gerektiği kadar kaynak ayırmamak ülkeyi istikrarsız bir hale dönüştürebilir ya da kargaşaya neden olabilecek durumlar karşısındaki kırılganlığı nedeniyle büyümeyi engelleyici bir tehdit oluşturabilir (Deger ve Sen, 1995:297).

Bir ülkenin güvenlik fonksiyonunu o ülkenin savunma harcamalarının teşkil ettiği unsurlar belirler ve güvenlik fonksiyonunun eğimi de o ülkenin kabul edebileceği risk seviyesine içkindir. Bu soyut gerekliliğe dayanan harcamaların optimum seviyesini belirlemek aynı zamanda risk faktörünün ve yeterli güvenlik seviyesinin tespit edilmesini gerektirir. Bilindiği gibi iktisat teorisinde tüketim harcamaları kullanılabilir gelirin bir fonksiyonudur. Fakat savunma harcamaları, mevcut teknolojinin ve potansiyel düşmanın varlığının bağımlı bir ögesidir. Savunma harcamaları ekonomik değişkenlerden eğitim, sağlık, para arzı, GSMH ve fiyatlardan etkilenip özel tüketim, sivil yatırım ve kamu harcamalarını da etkilemektedir (Özkan, 1995:5; Işık, 1997:259).

Tablo 2: OECD Ülkelerinde Savunma Harcamalarının GSYH içindeki % (yüzde) payı

Kaynak: [Dünya Bankası Kalkınma Göstergeleri verileri](#) kullanarak yazar tarafından hesaplanmıştır.

Ayrı ayrı değerlendirildiğinde OECD ülkelerinde savunma harcamalarının GSYH içindeki genel payının %2 civarında seyrettiği söylenebilir. Bu durumun istisnalarından İsrail'in bütçesinden %8'e varan, ABD'nin bütçesinden %6'ya varan ve Türkiye ve Yunanistan'ın bütçelerinden yaklaşık %4'e varan pay ayırdıkları görülmektedir. 11 Eylül saldırılarından sonra ABD'nin savunma stratejisini ve doktrinini değiştirmesiyle artış göstermeye başlayan savunma harcamalarının dünya savunma harcamalarını artırmadaki payı yadsınamaz bir gerçektir. Aynı dönemde ABD'nin müttefiği olan İngiltere'nin de savunma harcamalarını artırdığı görülmektedir. Fransa ise 2003-2008 döneminde yürürlüğe konan ve kayda değer bir oranda savunma harcaması artışı öngören bir savunma tasarısını kabul etmiştir.

Tablo 3: Savunma Harcamalarının GSYH içindeki % payı (OECD ülkeleri ortalaması)

Kaynak: [Dünya Bankası Kalkınma Göstergeleri verileri kullanarak yazar tarafından hesaplanmıştır.](#)

Savunma harcamalarının OECD ülkelerinin ortalama seyrinde 2000 yılından sonra bir artış görülmesinin en önemli nedeni, dünyadaki savunma harcamalarının yaklaşık olarak yarısına tekabül eden Amerika Birleşik Devletleri'nin (ABD) 11 Eylül saldırıları sonrası Afganistan ve Irak operasyonları olmuştur. ABD bu dönemde bu harcamaları karşılayabilmek için savunma bütçesine ilave bütçe tahsisinde bulunmuştur (Taş, Örnek ve Aksoğan, 2013). Ekonomik kriz dönemlerinin ülkelerin siyasi açıdan kırılganlıklarını artırdığı ve ülkelerin güvenlik zaafiyetlerinin oluşmasında büyük bir

etkisinin olduğu düşünöldüğünde 2008-2009 yıllarında savunma harcamalarının dünya genelinde artış göstermesinin nedeninin ABD’de patlak veren ve tüm Dünya piyasalarını etkileyen Mortgage krizinin etkili olduğu söylenebilir. Sonrasında istikrarlı bir düşüş görölen savunma harcamaları, 2014 sonrası tüm Dünya’da artan terör eylemleri nedeniyle tekrar artma eğilimi göstermiştir.

3. BÜYÜME VE SAVUNMA HARCAMASINA YÖNELİK İKTİSADİ YAKLAŞIMLAR

Literatürde savunma harcaması ve ekonomik büyüme ilişkisi ile ilgili gelişmekte olan ve gelişmiş ölkelerin ikisi için de geçerli üç farklı yaklaşım bulunmaktadır. Bunlar Adam Smith ve David Ricardo’nun dahil olduğu Klasik iktisat yaklaşımı, devleti rasyonel bir aktör olarak gören Neo-Klasik yaklaşım ve savunma harcamalarının çarpan mekanizmasını harekete geçirerek ekonomik büyümeye etki edeceğini savunan Keynesyen yaklaşımdır. Klasik iktisatçılardan Smith ve Ricardo’ya göre savunma harcamaları, ulusal bağımsızlığın temel seviyede sağlanabilmesi için bir gerekliliktir. Fakat, bu harcamalar her ne kadar gereklilik olsa da sermaye birikimini, ekonomik büyümeyi ve yatırımları azaltabilecek bir faktör olarak değerlendirmişlerdir (Paukert ve Richards, 1991).

Neo-Klasik yaklaşıma göre savunma harcamaları ekonomik kalkınma açısından değerlendirildiğinde verimsiz bulunur. Bu görüş, savunma harcamalarını kıt kaynakları ekonomiye olan etki açısından üretken olduğu düşünölen diğer yatırımlardan ve beşeri sermaye birikiminden uzaklaştırdığını savunur. Bu nedenle savunma harcamaları, daha güçlü bir ekonomik büyümeye neden olacak olan kalkınma hedeflerine uygun olan planlamalara ayrılacak fonların alternatif alanlara aktarılmasını sağlayabilmektedir (Looney, 1995:36). Bu görüşe göre devlet, sosyal refah fonksiyonu çerçevesinde ulusun faydasını azami düzeye çıkarmalıdır. Bu yüzden devlet savunma harcamalarının temin ettiği güvenlik faydasını ve bunun yanında bu harcamaların oluşturduğu fırsat maliyeti dengeleyen rasyonel bir aktör olarak görölmektedir. Bu yaklaşıma göre eğer savunma harcamaları yoğun düzeyde sanayi tabanlı iktiza eden silah üretimini barındırıyor ise ithal ikameci politikalar güçlenir (Bekmez ve Destek, 2015). Bu da tarım sektörünün ve ihracatın gelişimini engeller. Böyle bir stratejik planlama özellikle gelişmekte olan ölkelerde, ekonomik kalkınmayı negatif etkilemektedir (Deger ve Sen, 1995). Ayrıca savunma sanayisinde istihdam edilenler nitelikli işgücünü oluşturacağından ekonominin diğer kollarında istihdam edilebilecek kalifiye elemanların azalarak uzman, bilim insanı ve mühendisilerin sanayi sektöründe istihdam edileceği ve bunun da ekonomiye etkisinin olumsuz olabileceği düşünölmektedir (Deger ve Sen, 2007). Ar-Ge faaliyetleri doğrutusunda geliştirilen icat ve uygulamaların yalnızca devlete satılabilen nihai mal ve hizmetleri içerdiği göz önüne alındığında bu yeniliklerin ekonomiye verimlilik kanalıyla katkısının sıfır olabileceği ihtimali de değerlendirilmektedir (Poole ve Bernard, 1992). Tüm bu nedenlerle Neoklasik anlayışa göre savunma harcamalarının diğer kamu harcamalarını dışlama etkisi göstererek olumsuz etkileyeceği ve ekonomik büyümenin de negatif olacağı öngörülmektedir.

Literatürde büyük bir etkiye sahip olan bu yaklaşım sivil alanda yapılan harcamalar ile askeri harcamalar arasındaki fırsat maliyet ile belirlenen savunma harcamalarının iktisadi etkilerinin ortaya konmasında ve teorik modellerin geliştirilmesinde önemli bir rol oynar. Ancak bu geniş literatür bazı eleştirileri de beraberinde getirmektedir. Talep üzerinde yoğunlaşıldığı, askeri menfaatlerin ve ordunun rolünün görmezden gelindiği gerekçesiyle tenkit edilmektedir. Ayrıca çıkarları maksimize edecek olan hedeflere ulaşma adına bilinçli kararlar alınması mantığı çerçevesinde oluşturulan rasyonel aktörler, elde edebileceklerinden fazla bilgiye sahip olmaları varsayıldığından ve aynı zamanda gerçekten uzak enformatik yeteneğe sahip olmaları gerektiğinden hayali kalması nedeniyle de eleştiri almaktadırlar (d'Agostino, Dunne ve Pieroni , 2010).

Keynesyen iktisatçılar, savunma harcamalarını kamu harcamalarına içkin görmüşlerdir. Bu durumda savunma harcamalarının artması düşük toplam talep ile çarpan etkisi mekanizmasını devreye sokacak ve bu da kapasite kullanımının artmasına ve karların yükselmesine neden olacak, bunun sonucunda da artan yatırımlara ve büyümeye öncü olabilecek bir mekanizma yaratabilecektir. Böylece çarpan etkisi mekanizmasıyla askeri alanda görev alan personelde bir artış görülecek, tüketim artacak ve savunma endüstrisinde görev alan personel sayısındaki artıştan dolayı istihdam da artış gösterecektir. Ayrıca savunma alanında gelişim sağlayabilmek için yapılan Ar-Ge çalışmaları ve savunma sanayini geliştirmek için yapılan diğer yatırımlar teknolojinin ilerlemesini sağlayacaktır. Bu bakımdan Askeri Keynesyen Yaklaşım'ın bakış açısına göre savunma harcamaları ekonomik büyüme üzerinde pozitif bir etkiye sahiptir (Esgin, 2010). Savunma sanayine olan yatırımlarla meydana gelen pozitif dışsallıklar, askeri personelin eğitimi, altyapı oluşum faaliyetleri, askeri Ar-Ge yoluyla artan teknolojik yöntemlerin ekonomik büyümeye etkisinin pozitif olacağı düşünülmektedir (Bekmez ve Destek, 2015). Bunların yanı sıra bu harcamalar sonrası gelişen sanayinin ülkede modernizasyon, disiplin ve stabilizasyon da oluşturacağı öngörülmektedir. Özellikle askeri Ar-Ge faaliyetleri sonucu geliştirilecek yeni teknolojiler, tüm topluma yayılacaktır (Bekmez ve Destek, 2015). Savunma harcamalarının ülkedeki aşırı büyümeyi de kontrol altına alabileceği ve siyasi otoritenin bir kamu harcaması olan savunma harcamasını denetim altında tutarak ekonomik istikrarı sağlayabileceği düşünülmüştür (Zengin, 2010:92).

Kurumsalcılar tarafından genel olarak desteklenen Keynesyen bakış açısının eleştirilen kısmında, savunma harcamalarının fazla olması endüstriyel etkinliğin dengesini bozabileceği ve bu harcamalardan faydanmakta olan bireylerin, firmaların ve kurumların güçlü bir çıkar grubunun oluşmasına neden olabileceği ihtimali üzerinde durmuşlardır (Dunne, 2000:5-6). Eshag (1983)'a göre barışın egemen olduğu dönemlerde, genellikle sanayileşmiş ülkelerde üretimde daralmalar görülür. Bunun sebebi efektif talep azlığıdır. Böyle vakitlerde savunma harcamaları iktisadi icraatlara yardımcı olup, üretimde hareketlenmeyi sağlamaya yardımcı olabilir.

4. LİTERATÜR İNCELEMESİ

Benoit (1978) savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemiş ve bu çalışma sonrasında bir çok araştırmacının konuya ilgi duymasını sağlamıştır. Bu çalışmada 1950-1965 dönemi için gelişmekte olan 44 ülke incelenmiştir. Çalışmada bulunan ekonomik büyüme ile savunma harcamaları arasında pozitif yönlü ve anlamlı ilişki iktisatçılar için dikkat çeken bir araştırma konusu haline gelmiştir. Literatüre Benoit Hipotezi olarak giren bu çalışmada büyüme ve savunma verileriyle geleneksel panel regresyon ve korelasyon metoduyla bir analiz gerçekleştirilmiş ve savunma harcamalarıyla büyüme oranları arasında güçlü pozitif korelasyona rastlanmıştır.

Joerding (1986) çalışmasında elli yedi az gelişmiş ülkeyi analiz etmiştir. Granger nedensellik analiziyle incelenen bu çalışmada 1962-1977 dönemini kapsayan dönem incelenmiştir. Çalışmada ulaşılan bulgulara göre büyümenin savunma harcamalarını etkilediğini fakat savunma harcamalarının büyüme üzerinde etkisinin olmadığı sonucuna ulaşmıştır.

Kinsella (1990) tarafından yapılan ve 1943-1989 dönemini kapsayan çalışmada savunma harcamaları ile toplam çıktı arasındaki ilişki fiyat düzeyi, işsizlik oranı ve faiz ilişkisi de değişken olarak kullanılarak vektör otoregresyon modeli ile incelenmiştir. Amerika Birleşik Devletleri verileriyle çalışma yaparak savunma harcamaları ile ekonomik göstergeler arasındaki ilişkiyi araştırmıştır. Yapılan çalışmaya göre savunma harcamaları ile ekonomik performans göstergeleri olan fiyat düzeyi, işsizlik oranı, faiz ve toplam çıktı arasında bir ilişki saptanamamıştır.

Özmucur (1996) on seneyi kapsayan panel data verileriyle 1981-1991 yılları için yaptığı çalışmasında Türkiye için askeri harcamalar ve savunma ilişkisini araştırmış ve askeri harcamaların büyüme üzerinde negatif bir etkisi olduğu sonucuna varmıştır.

Batchelor vd. (2000) Güney Afrika savunma harcamaları ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi araştırmıştır. 1964-1995 yıllarıyla yapılan ve Neoklasik ekonometrik modeller kullanılan bu çalışmada savunma harcamalarının ekonomik büyümeye etkisinin negatif olduğu sonucuna varılmıştır.

Galvin (2003), arz ve talep yanlı bir model kullanarak altmış dört gelişmekte olan ülke için askeri harcamalar ve büyüme ilişkisini inceleyip bu harcamaların büyüme üzerindeki etkisinin negatif olduğu sonucuna varmıştır.

Kolias vd. (2004) yaptıkları çalışmada 1961-2000 dönemi için eş bütünleşme ve nedensellik testlerini kullanarak on beş Avrupa Birliği üyesi ülkenin askeri harcamalarıyla ve büyüme değerleri arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Sonuçlar her ülkede aynı sonuçları vermese de çalışmada incelenen beş ülkede herhangi bir nedensellik olmadığı sonucuna, yedi ülkede büyümeden savunma harcamalarına doğru tek yönlü bir nedenselliğe ve son olarak üçünde çift yönlü nedenselliğe ulaşılmıştır olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Yakovlev (2007) tarafından yapılan çalışmada 1965-2000 dönemi verileriyle yirmi sekiz ülke için Arellano-Bond GMM tahmin edicileri kullanılarak askeri harcamaların, net silah ihracatının ve bunların ekonomik büyüme üzerindeki etkileşimleri Solow-Barro modeli kullanılarak araştırılmıştır. Yapılan bu çalışmada varılan ampirik bulgulara göre, ayrı ayrı değerlendirildiğinde yüksek düzeyde yapılan savunma harcamaları ve net silah ihracatının daha düşük bir ekonomik büyümeye yol açtığı sonucuna ulaşılmıştır.

Ateşoğlu (2009) savunma harcamaları ile toplam çıktı arasındaki ilişkiyi incelemek amacıyla Amerika Birleşik Devletleri için 1948-2007 yılları çeyrek dönemlik verilerini kullanarak ve Engle-Granger eşbütünleşme ile nedensellik testleri ile analiz yapmıştır. Çalışmada elde edilen ampirik bulguya göre Amerika'da 1948-2007 yılları için toplam çıktı üzerinde savunma harcamalarının pozitif bir etkisinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Başar ve Künü (2012) ise yaptıkları çalışmada panel veri ile regresyon tahminleri yaparak otuz altı ülke için savunma harcamalarının büyümeye etkisini araştırmıştır. Türkiye'nin de dahil edildiği 1997-2004 dönemime ait verilerle yapılan bu çalışmada savunma harcamaları ile büyüme arasında negatif yönlü bir ilişki tespit edilmiş olup savunma harcamaları artarken büyüme oranının azaldığı sonucuna ulaşılmıştır.

Korkmaz (2015), Arap Baharı sonrası stratejik öneme sahip on Akdeniz ülkesiyle 2005-2012 yılları arasını kapsayan çalışmada ekonomik büyüme ve işsizlik ile askeri harcamalar arasındaki ilişki incelenmiştir. Panel veri analizinin kullanıldığı çalışmada askeri harcamaların ekonomik büyümeyi negatif etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca askeri harcamalar işsizliği artırır sonucu ulaşılan bulgular arasındadır.

Tablo 4: Savunma Harcaması- Ekonomik Büyüme Literatür Özeti

<i>Yazar</i>	<i>Ülke</i>	<i>Dönem- Yöntem</i>	<i>Bulgular</i>
<i>Benoit (1978)</i>	44 Gelişmekte Olan Ülke (Türkiye dahil)	1950-1965, Geleneksel Model	Savunma harcamalarının büyümeye etkisinin pozitif ve anlamlı olduğu sonucuna varmıştır.
<i>Joerding (1986)</i>	57 Az Gelişmiş Ülke	1962-1977, Granger Nedensellik Analizi	Savunma harcamaları büyümeyi etkilemez fakat büyüme savunma harcamalarını etkiler sonucuna varılmıştır.
<i>Kinsella (1990)</i>	Amerika Birleşik Devletleri	1943-1989 yılları, Vektör Oto-regresyon yöntemi	Savunma harcamaları ile ekonomik performans arasında nedensel bir ilişki yoktur.

<i>Özmucur (1996)</i>	Türkiye	1981-1991, Panel Data ile Analiz	Askeri harcamaların büyümeye olan etkisinin negatif olduğu sonucuna varmıştır.
<i>Batchelor vd. (2000)</i>	Güney Afrika	1964-1995, Neo-Klasik Ekonometrik Modeller	Savunma harcamaları ve büyüme ilişkisi negatif bir ilişki olduğu tespit edilmiştir.
<i>Galvin (2003)</i>	Gelişmekte olan 64 ülke	1999 yılı Talep ve Arz Yönlü modeller	Savunma harcamalarının ekonomik büyüme üzerinde negatif etkiye sahip olduğu bulunmuştur.
<i>Kollias vd (2004)</i>	15 Avrupa Birliği Ülkeleri	1961-2000, Eşbütünleşme ve Nedensellik Analizi	Ülkelerin yedisinde büyümeden savunma harcamalarına doğru tek yönlü nedensellik, üçünde çift yönlü nedensellik bulunmuştur. Beş ülkede ise herhangi bir nedensellik ilişkisine rastlanmamıştır.
<i>Yakovlev (2007)</i>	Seçilmiş 28 Ülke	1965-2000, Büyüme Modelleri (Solow ve Barro)	Yüksek düzeydeki askeri harcamalar, düşük bir ekonomik büyümeye neden olmaktadır sonucuna varılmıştır.
<i>Ateşoğlu (2009)</i>	Amerika Birleşik Devletleri	1948-2007 yılları çeyrek dönemleri, Eşbütünleşme ve Nedensellik Analizi	Askeri harcamaların toplam çıktı düzeyi üzerinde pozitif bir etkisi vardır sonucuna ulaşılmıştır.
<i>Başar ve Küni (2012)</i>	Seçilmiş 36 Ülke	1997-2004, Regresyon Analizi	Savunma harcamaları arttıkça büyüme oranının azaldığı sonucuna ulaşılmıştır.
<i>Korkmaz (2015)</i>	10 Akdeniz Ülkeleri	2005-2012, Panel Veri Analizi	Askeri harcamalar, ekonomik büyümeyi negatif etkilemektedir.

5. METODOLOJİ VE BULGULAR

Büyüme ve savunma harcamaları arasındaki ilişki incelenirken büyümeyi etkileyen nüfus, yaşam beklentisi, yabancı yatırım, ekilebilir tarım arazisi ve yüksek teknoloji içeren ihracat oranları kontrol değişkenleri olarak kullanılmıştır. Savunma harcamaları ağır sanayi ve yüksek teknoloji içeren silah ve teçhizat üretimini içeriyor ise ithal ikameci politikalar güçlenebilir ve bu da tarım sektörünün ve ihracatın gelişimini engelleyebilir. Bu değişkenlerin analize dahil edilmesinin başlıca nedeni yüksek teknoloji ürünü ihracatının ve buna bağlı olarak yabancı yatırımların ve tarım sektörünün ekonomik büyümeye olan bu etkisinin göz ardı edilmek istenmemesidir. Ayrıca büyümeyi etkileyen nüfus ve yaşam beklentisinin uzamasıyla birlikte artan beşeri sermaye verimliliği de büyümeyi etkileyen bir etken olması sebebiyle yaşam beklentisi olarak analize dahil edilmiştir. Buna göre kurulan model şöyledir:

$$BYM_{it} = \beta_0 + \beta_1 SH_{it} + \beta_2 NFS_{it} + \beta_3 YTR_{it} + \beta_4 TAR_{it} + \beta_5 IHR_{it} + \varepsilon_{it}$$

$$t = 1, \dots, T; \quad i = 1, \dots, N$$

Denkleimde β_0 sabit terimi ε_{it} ise hata terimini ifade eder. Çalışmada bağımlı değişken olarak ekonomik büyümeyi temsil eden yıllık GSYH artış oranı temel alınmış olup BYM olarak gösterilmiştir. Bağımsız değişkenlerden NFS, toplam ülke nüfusu olup logaritması alınarak analize dahil edilmiştir. Doğrudan yabancı yatırımların ve ekilebilir tarım arazilerinin GSYH'e oranı çalışmaya dahil edilmiş ve sırasıyla YTR ve TAR olarak belirtilmiştir. Yüksek teknoloji ihracatının kapsamı havacılık, bilgisayar, ilaç, bilimsel aletler ve elektrikli makineler gibi yüksek Ar-Ge yoğunluğuna sahip ürünleri temsil etmekte olup logaritması alınarak analize IHR şeklinde dahil edilmiştir. Savunma harcamaları için kullanılan veriler SIPRI (Stockholm International Peace and Research Institute) tarafından belirlenen esaslara göre hesaplanan değerlerden oluşmaktadır ve analizde SVM olarak gösterilmiştir. Çalışmada kullanılan veriler Dünya Bankası Kalkınma Göstergeleri verileri olup 2000-2016 yıllarını kapsamaktadır.

Yatay Kesit Bağımlılığı Testi

Hata terimlerinin birimlere göre bağımsız olduğu Panel veri modellerinin varsayımlarından biridir. Fakat bazı durumlarda yatay kesit birimleri arasındaki hatalar eşzamanlı bir kolerasyona sahip olabilmektedir. Bu durum ise analizlerin hatalı sonuçlar vermesine neden olmaktadır. Breusch ve Pagan (1980) tarafından geliştirilen Lagrange Multiplier (LM) testi için H_0 : Yatay kesitler arasında ilişki yoktur olarak belirlenmiştir. N'nin sabit olduğu durumda $T \rightarrow \infty$ iken $\frac{N(N-1)}{2}$ test istatistiğinin serbestlik dercesinde ki-kare asimptotik dağılıma sahip olduğu ve bu testin, zaman boyutu T'nin yatay kesit boyutu N'den büyük olduğu durumlarda kullanılacağı varsayılmaktadır. Bu testin genişletilerek $N > T$ şeklindeki uygulama alanı için Pesaran (2014) aşağıdaki test istatistiğini geliştirmiştir:

$$CD = \sqrt{\frac{2T}{N(N-1)}} \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \rho^2 ij \quad (1)$$

1 nolu eşitlikte, ρ , kalıntıların ikili korelasyonunun örnek tahminidir. Modelde geliştirilen H_0 hipotezi kesitler arasında ilişkinin olmadığını gösterir ve bu test istatistiği standart normal dağılım gösterir (Pesaran, 2004). Bu testlerin sonuçlarına göre H_0 hipotezinin kabul edilmesi durumuyla ülkeler arasında yatay kesit bağımlılığının olmadığı kabul edilmiş olmaktadır.

Tablo 5: Yatay Kesit Bağımlılığı Testi

	CD-Test Değeri	P-değeri
SVM	49.391	0.0000
BYM	59.712	0.0000
YSM	97.182	0.0000
IHR	41.883	0.0000
NFS	31.63	0.0000
TAR	20.601	0.0000

H₀: Veri setleri arasında yatay kesit bağımlılığı yoktur.

H₁: Veri setleri arasında yatay kesit bağımlılığı vardır.

Modelimizde yatay kesit bağımlılığını belirlemek için yapılan test sonuçlarına göre H₀ reddedilerek kesitler arasında bir ilişkinin var olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Buna göre analize konu olan herhangi bir ülkedeki savunma, büyüme, doğuştan beklenen yaşam süresi, yüksek teknoloji ihracatı, nüfus ya da ekilebilir tarım arazisindeki bir birimlik değişim diğer ülkeleri de etkilemektedir.

Birim Kök Testi

Panel eşbütünleşme ihtimalini değerlendirebilmek için ilk önce veri serilerindeki birim köklerin varlığı araştırılacaktır. Im, Pesaran ve Shin (2003), zaman serileri boyutundan alınan bilgileri çapraz kesit boyutuyla birleştiren panellerde birim köklerin varlığını test etmek için IPS modelini geliştirmişlerdir. Bu test heterojen katsayılarla izin vermektedir. IPS, değişkenlerin birimsel etkilerini ortaya koyar ve ADF regresyonunu zaman eğilimi olmayan her bir kesit için ayrı bir regresyon halinde hesaplar:

$$\Delta y_{it} = \alpha_i + \rho_i y_{i,t-1} + \sum_{j=1}^{p_i} \beta_{ij} \Delta y_{i,t-j} + \varepsilon_{it} \quad (2)$$

$$i = 1, \dots, N \text{ ve } t = 1, \dots, T$$

IPS, N kesit birimleri için ayrı birim kök testleri kullanır. Testleri gruplar arasında ortalama olarak Artırılmış Dickey Fuller (ADF) istatistiklerine dayanmaktadır. Ayrı ADF regresyonlarını tahmin ettikten sonra, bireysel ADF regresyonlarından elde edilen t-istatistiklerinin ortalamasını, $t_{iT}(\beta_i)$:

$$\bar{t}_{NT} = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N t_{iT}(\beta_i) \quad (3)$$

şeklinde ifade edilmiştir. Daha sonra t-bar standardize edilmiştir ve standart t-bar istatistiğinin standart normal dağılıma N ve T olarak yakınsadığı gösterilmiştir. IPS, N ve T küçük olduğunda t-bar testinin daha iyi performans gösterdiğini göstermiştir. Im, Pesaran ve Shin (2003), farklı gerilemelerdeki hataların ortak zamana özgü bir bileşen içerdiği durumlarda kullanılacak her iki testin de kesitsel olarak parçalanmış bir versiyonunu geliştirmişlerdir.

Tablo 6: Birim Kök Testi Sonuçları

	<i>IR(1)</i>	
	İstatistik Değeri	P-değeri
<i>SVM</i>	-6.9825	0.0000
<i>BYM</i>	-14.7025	0.0000
<i>YSM</i>	-7.8694	0.0000
<i>IHR</i>	-7.6745	0.0000
<i>NFS</i>	-5.5804	0.0000
<i>TAR</i>	-10.3668	0.0000

Seviyelerinde durağan olmayan değişkenlere birim kök testi uygulanmıştır. Tablo 6’da test sonuçları verilen birim kök sınavında Im, Pesaran ve Shin (2003)’in geliştirdiği testlere göre değişkenler birinci seviyesinde durağandır. Bir sonraki adım panel veri analizi için sabit ya da rassal etki modelleri arasında seçim yapmakta kullanılan Hausman testidir. Oluşturulan bu modellere göre savunma harcamaları ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki analiz edilecektir.

Panel Eşbütünleşme Testi

Birim köklerin birinci dereceden durağan çıkması halinde uzun dönemde seriler arasında karşılıklı bir ilişki olup olmadığının tahmini için eşbütünleşme analizinden yararlanılacaktır. Eşbütünleşme analizi bize durağan olmayan iki veya daha fazla değişken arasındaki uzun dönem durağan ilişkinin varlığını incelemeye imkan sağladığı gibi durağan olmayan değişkenlerin arasında kalıcı şok olmasına rağmen varlığını koruyan uzun dönemli denge ilişkisini gösteren katsayıların tahmin edilmesine de olanak sağlamaktadır (Sevüktekin ve Nargeleçekenler, 2010).

Değişkenler arasında uzun vadeli bir eşbütünleşme olup olmadığı Pedroni (1999 ve 2004) tarafından önerilen panel eşbütünleşme testleri kullanılarak bağımsız değişkenler için test edilecektir. Panel istatistiklerini düzeltme terimleriyle normalleştirildikten sonra bir eşbütünleşme regresyonundan tahmini kalıntılara uygulanacak testlerin uygunluğunun belirlendiği Pedroni (1999) tarafından eşbütünleşme olmadığı boş hipotezine karşı önerdiği yedi farklı panel testi uygulamasından faydalanılacaktır. Pedroni tarafından geliştirilen eşbütünleşme testinin yöntemi şu şekildedir:

$$y_{i,t} = \alpha_i + \delta_i t + \beta_{1i} x_{1i,t} + \beta_{2i} x_{2i,t} + \dots + \beta_{Mi} x_{Mi,t} + e_{i,t} \quad (4)$$

$$t = 1, \dots, T; i = 1, \dots, N; m = 1, \dots, M,$$

Burada T zaman içindeki gözlem sayısı, N çalışılan kesit panel sayısı ve M bağımsız değişken sayısını vermektedir.

Pedroni (1999 ve 2004) panel eşbütünleşmesini test etmek için heterojen panel ve heterojen grup ortalama panel test istatistiklerini önermektedir. Paneldeki grup içi ve gruplar arası etkileri ele alabilmek için iki istatistik kümesi tanımlar. Hesaplanan ilk üç istatistik kümesi artık değerleri panelin iç boyutu boyunca birleştirmeye dayanmaktadır. İlk tür dört istatistiği içeren boyutsal panel yaklaşımına dayanmaktadır. Hesaplanan istatistikler: panel v-istatistikleri, panel ρ-istatistikleri, panel PP-istatistikleri ve panel ADF-istatistikleridir. Bu istatistikler, birim kök testi için artıkların otoregresif katsayılarını bir araya getirir.

İkinci istatistik grubu, artıkları panelin boyutları arasında toplamaya dayanmaktadır ve panel verileri arasında heterojen bir otokorelasyon parametresi sağlamaktadır. Bu grup üç farklı test istatistiğini içerir: Panel grubu ρ -istatistiği, panel grubu pp-istatistiği ve panel grubu ADF-istatistiği. Bu istatistikler her grup için ayrı ayrı tahmin edilen katsayının basit ortalamasıdır.

Grup p-istatistik

$$TN^{-1/2} \bar{Z}_{\hat{\rho}_{N,T-1}} \equiv TN^{-1/2} \sum_{i=1}^N \left(\sum_{t=1}^T \hat{e}_{i,t-1}^2 \right)^{-1} \sum_{t=1}^T (\hat{e}_{i,t-1} \Delta \hat{e}_{i,t} - \hat{\lambda}_i)$$

(5)

Grup pp-istatistik

$$N^{-1/2} \bar{Z}_{t_{N,T}} \equiv N^{-1/2} \sum_{i=1}^N \left(\hat{\sigma}_i^2 \sum_{t=1}^T \hat{e}_{i,t-1}^2 \right)^{-1/2} \sum_{t=1}^T (\hat{e}_{i,t-1} \Delta \hat{e}_{i,t} - \hat{\lambda}_i)$$

(6)

Burada $\hat{e}_{i,t-1}$, kalıntı değerlerin en küçük kareler yöntemiyle tahmin edilmiş kalıntı vektörüdür diğer terimler Pedroni'de tanımlandığı gibidir (T, N, M). Bu istatistikler zaman serisi istatistiklerinin grup ortalamasını hesaplar.

Pedroni (1999,2004) tarafından geliştirilen eş bütünleşme testi ile yapılan analize göre ulaşılan sonuçlar Tablo 7'de gösterilmiştir.

Tablo 7: Pedroni Eşbütünleşme Testi

Test Stats.	Panel	Grup
v	-2.603	.
rho	3.540	5.991
t	-7.647	-10.200
adf	1.861	3.653

Bu test için H_0 hipotezi eşbütünleşme yoktur şeklinde olup hem Panel hem de Grup istatistikleri için reddedilmiştir. Bu durumda seriler arasında eşbütünleşme vardır. Değişkenler arasındaki uzun dönem katsayılarının tahmini için literatürde yaygın olarak farklı tahmincilerle karşı robust (dirençli) çıktılar sağlamak için Pesaran ve Smith (1995) tarafından geliştirilen MG ile Pesaran, Shin ve Smith (1997, 1999) tarafından geliştirilen PMG yöntemi kullanılmaktadır. Bu testlerin en önemli avantajı değişkenler arasındaki durağan olmayan ilişkiyi göz ardı etmemeleridir. MG yöntemiyle elde edilen tahminci modeldeki sabit terim, hata düzeltme terimi ve eğim parametrelerinin ülkeler arasında farklılık göstermesine müsaade eder. PMG tahmincisi ise eğim parametresi haricindeki parametrelerin ülkeler arasında değişmesine izin vermektedir (Büberkökü, 2016). Bu iki test arasından hangisinin uygulanması gerektiği Hausman Testi'ne göre belirlenmektedir. Hausman Test istatistiğinin boş hipotezi PMG tahmincisi kullanılmalıdır şeklindedir.

Tablo 8: Hausman Test İstatistiği

	Katsayı
Chi-square test değeri	.493
P-olasılığı	.992

Hausman testi sonuçlarından çıkarabileceğimiz sonuca göre uzun dönemli ilişkiyi tahmin etmek için PMG modelinin kullanılması gerekir. Anlamlılık düzeyi > 0.05 olduğu için H_0 hipotezi reddedilemez. Bu durumda sabit etki yoktur ve modelin tahmini rassal etki modeline göre yapılır.

Tablo 9: PMG Modeli

D.BYM	Katsayılar	St.Hata	z	P>z	[95%Güven	Aralığı]
SVM	-	-	-	-	-	-
	5.661	0.815	6.950	0.000	7.258	4.064
TAR						
	0.129	0.051	2.500	0.012	0.028	0.229
YSM						
	0.347	0.152	2.280	0.023	0.049	0.645
IHR						
	0.762	0.355	2.140	0.032	0.065	1.458
NFS						
	8.821	3.442	2.560	0.010	2.075	15.566
cons	-	-	-	-	-	-
	51.703	4.269	12.110	0.000	60.070	43.337

Elde edilen bulgulara göre seçilen 35 OECD ülkesinde yapılan savunma harcamalarındaki %1'lik bir artış büyüme oranında % 5 düzeyinde bir azalışa sebep olmaktadır. Bu sonuç %1'lik bir savunma harcamasının ekonomiyi yüzde 5 küçülteceği anlamına gelmez. Bunun yerine büyüme

oranında yüzde 5 oranında bir azalmaya sebep olacağını gösterir. Elde edilen sonuç Neoklasik yaklaşıma uygun bir bulgu olup, istatistiki olarak anlamlıdır. Beklendiği gibi ekilebilir tarım arazilerinin, ortalama yaşam süresi beklentisinin, yoğun teknoloji gerektiren malların ihracatının ve nüfusun büyüme üzerindeki etkisi poziftir. Değişkenlerin her birinin katsayısı anlamlı olup yaşam süresi beklentisi ve yüksek teknoloji içeren değişkenlerin katsayıları %5 diğerleri %1 düzeyinde anlamlılık düzeyinde anlamlı bulunmuştur³.

Sonuç

Çalışmada İzlanda haricindeki 35 OECD ülkesi için 2000-2016 verileriyle çalışılmış ve tüm veriler dünya bankasından alınmıştır. Seviyelerinde durağan olmadıkları tespit edilen değişkenler için birim kök testi uygulanmış olup birinci farklarında durağan hale getirilmişlerdir. Daha sonra yapılan eşbütünleşme testleriyle uzun dönem ilişkinin varlığı tespit edilmiştir.

Bu ilişkiye göre OECD ülkelerinde yapılan savunma harcamalarında ortaya çıkan %1'lik bir artış büyüme oranında negatif bir etkiye sahip olup bu etki %5 düzeyindedir. Bu durum istatistiksel olarak anlamlıdır. Bu bulgu için potansiyel bir açıklama çoğu iletişim ve iç pazarlar bakımından gelişmiş bir altyapıya sahip olan OECD ülkelerinin savunma harcamalarının yaratacağı ekonomik büyümeye göre işgücünün daha verimli alanlarda istihdam edilebilmesi olabilir. Savunma harcamalarının büyüme üzerindeki etkisinin incelendiği çalışmalarda bulgular birbirinden farklı çıkmakla beraber genel yönelim gelişmiş ülkelerde savunma harcamalarının ağır sanayi gerektiren silah ve teçhizat üretiminin ülkede yapılabilmesiyle ülkenin ekonomik kalkınmasını olumlu etkileyebileceği yönündedir. Gelişmekte olan ülkelerde ise bu silah üretiminin ithal ikameci politikaların güçlenmesine neden olması sebebiyle tarım sektörünün ve ihracatın gelişmesini engelleyerek ekonomik kalkınmayı olumsuz etkileyebileceği üzerinde durulmaktadır. OECD ülkelerinin çoğunun kişi başına düşen milli gelir seviyesine göre gelişmiş ülkeler kategorisine girmesine rağmen savunma harcamalarının büyümeyi olumsuz etkilemesinin nedeni özellikle son

---

³ Çalışmada sonuçların heterojenliğini test etmek amacıyla OECD ülkelerinden söz konusu yıllar için kişi başına düşen gelirin en yüksek ve en düşük olduğu 5'er ülke grubu seçilmiş ve test edilmiştir. Elde edilen sonuçlara göre savunma harcamaları ve büyüme ilişkisi negatif olup istatistiksel olarak anlamsız bulunmuştur. OECD ülkeleri arasındaki kişi başına düşen milli gelir düzeylerinin karşılaştırmalı olarak birbirine yakın seyretmesinden kaynaklanan durum dikkate alınarak seçilen ülke gruplarının sınırlandırılmaya çalışılması, sonuçların anlamsız çıkmasında etkili olabilecek bir neden olarak dikkate alınabilir.

yıllarda gelişmiş ülkelerde sanayinin dijitalleşmesi adına yapılan harcamaların artmasıyla savunma harcamalarının fırsat maliyetinin düşmesi ve gelişmiş ülkelerin bu yeni endüstri çağına olan yatırımlara önem vermesi olabilir.

Çalışma, Neoklasik yaklaşımın sivil ve askeri harcamalar arasındaki fırsat maliyetle belirlenen savunma harcamalarının çoğu zaman negatif etkiye sahip çıkması sonucuyla paralellik göstermektedir. Elde edilen sonuçlar literatürde savunma harcamalarının büyümeye etkisinin negatif bulunduğu çalışmalardan Özmucur (1996); Batchelor vd.(2000); Galvin (2003); Başar ve Künü (2012) ve Korkmaz (2015) ile benzerlik göstermektedir. Modele dahil edilen ekilebilir tarım arazilerinin, yaşam süresi beklentisinin, yoğun teknoloji gerektiren malların ihracatının ve son olarak nüfusun, pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahip olduğu görülmektedir.

Oluşturulan modelin sonuçları değerlendirildiğinde savunma harcamalarının büyümeye olan etkisinin azımsanamayacak bir orana sahip olduğu görülmektedir. Bu negatif etki dikkate alındığında ülkeler savunma harcaması kararlarında bu harcamaların alternatif maliyet oluşturduğunu göz önünde bulundurarak planlama yapmalıdırlar.

KAYNAKÇA

- Aslan, H. (1998). *Hizmet Ekonomisi*. İstanbul: Alfa Yayınevi.
- Ateşoğlu, H. S. (2009). Defense Spending And Aggregate Output In The United States. *Defence and Peace*, 21-26.
- Baltagi, B. H. (2008). *Econometric Analysis of Panel Data, Fourth Edition*. West Sussex: John Wiley & Sons.
- Başar, S., & Künü, S. (2012). Savunma Harcamalarının İktisadi Büyümeye Etkisi. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1-30.
- Batchelor, P., Dunne, J. P., & Saal, D. S. (2000). Military Spending And Economic Growth In South Africa. *Defence And Peace Economics*, 553-571.
- Bekmez, S., & Destek, M. A. (2015). Savunma Harcamalarında Dışlama Etkisinin İncelenmesi: Panel Veri Analizi. *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 93-94.
- Benoit, E. (1978). Growth and Defense in Developing Countries. *Economic Development and Cultural Change*, 271-280.
- Breusch, T. S., & Pagan, A. R. (1980). The Lagrange Multiplier Test and its Applications to Model Specification in Econometrics. *Oxford University Press*, 239-253.

- Brzoska, M. (1995). World Military Expenditures. In K. Hartley, & T. Sandler, *Handbook of Defense Economics I* (pp. 45-67). Amsterdam: Elsevier Science.
- Bulutoğlu, K. (1997). *Kamu Ekonomisine Giriş*. Filiz Kitabevi.
- Büberkökü, Ö. (2016). Uluslararası Sermaye Hareketliliğinin İncelenmesi: Yükselen Piyasa Ekonomileri Üzerine Bir Uygulama. *Finansal Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 281-298.
- d'Agostino, G., Dunne , J. P., & Pieroni , L. (2010). Assessing the Effects of Military Expenditure on Growth. *Oxford Handbook of the Economics of Peace and Conflict*, 4-5.
- Deger, S., & Sen, S. (1995). Military Expenditure and Developing Countries. In T. Sandler, & K. Hartley, *Handbook of Defense Economics I* (pp. 275-307). Amsterdam: Elsevier Science.
- Deger, S., & Sen, S. (2007). Military Expenditure and Developing Countries. In T. Sandler, & K. Hartley, *Handbook of Defense Economics* (pp. 607-621). Elsevier.
- Dunne, J. P., & Perlo Freeman, S. (2003). The demand for military spending in developing countries: A dynamic panel analysis. *Defence and Peace Economics* , 461-474.
- Dunne, P. J. (2000). The Economic Effects of Military Expenditure in Developing Countries. *Economics Group Middlesex University Business School*.
- Durgun, Ö., & Timur, M. C. (2017). The Relationship Between Defense Expenditure And Economic Growth: Turkey Analyses. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 126-137.
- Esgin, Y. (2010). Savunma Harcamaları ve Ekonomik Gelişme Arasındaki İlişki: Silah İhracatçısı ve İthalatçısı Ülkeler için Panel Veri Yöntemi ile Bir Analiz. *Yüksek Lisans Tezi*. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Eshag, E. (1983). *Fiscal And Monetary Policies And Problems In Developing Countries*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Galvin, H. (2003). The Impact Of Defence Spending On The Economic Growth Of Developing Countries: A Cross-Section Study. *Defence And Peace Economics*, 51-59.
- Giray, F. (2004). Savunma Harcamaları ve Ekonomik Büyüme. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 181-199.
- Goldsmith, B. (2003). Bearing the Defense Burden, 1886-1989: Why Spend More? *Journal Of Conflict Resolution*, 551-573.
- Im, K. S., Pesaran, M. H., & Shin, Y. (2003). Testing for Unit Roots in heterogeneous Panels. *Journal of Economics*, 53-74.
- Işık, A. D. (1997). Türk Savunma Sanayinde Yerli Katkı ve Sınai Entegrasyon. *Savunma Sanayindeki Teknolojik Gelişmeler Sempozyumu* (p. 259). Ankara: DİE.
- Joerdig, W. (1986). Economic Growth And Defense Spending Granger Causality. *Journal Of Development Economics*, 35-40.
- Kinsella, D. (1990). Defence Spending And Economic Performance In The United States: A Casual Analysis. *Defence Economics*, 295-309.

- Kollias, C., Manolas, G., & Paleologou, S. M. (2004). Defence Expenditure And Economic Growth In The European Union A Causality Analysis. *Journal Of Policy Modeling*, 553-569.
- Korkmaz, S. (2015). The Effect Of Military Spending On Economic Growth And Unemployment In Mediterranean Countries. *International Journal Of Economics And Financial Issues*, 273-280.
- Looney, R. E. (1995). *The Economics of Third World Defense Expenditures*. Greenwich: JAI Press.
- Looney, R. E. (1995). *The Economics of Third World Defense Expenditures*. Greenwich: JAI Press.
- MacDonald, B. S. (1997). *Military Spending In Developing Countries: How Much Is Too Much?* Carleton University Press.
- Nordhaus, W., Oneal, J. R., & Russett, B. (2012). The Effects of the International Security Environment on National Military Expenditures: A Multicountry Study. *International Organization*, 491-513.
- Özkan, T. (1995). Silahsızlanma Görüşmeleri ve Savunma Harcamalarına Etkisi. *Silahlı Kuvvetler Dergisi*.
- Özmucur, S. (1996). *The Economics of Defense and The Peace Dividend in Turkey*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Basımevi.
- Paukert, L., & Richards, P. (1991). *Defence Expenditure, Industrial Conversion and Local Employment*. Geneva: International Labour Office.
- Pedroni, P. (1999). Critical Values for Cointegration Tests in Heterogeneous Panels with Multiple Regressors. *Oxford Bulletin of Economics and statistics*, 653-678.
- Pedroni, P. (2004). Fully-Modified OLS for Heterogeneous Cointegration Panel. in Nonstationary Panels, Panel Cointegration and Dynamic Panels. *Advances in Econometrics*, 93-130.
- Pesaran, M. H. (2004). General Diagnostic Tests for Cross Section Dependence in Panels. *University of Cambridge Working Paper*.
- Pesaran, M. H., & Smith, R. P. (1995). Estimating Long-Run Relationships from Dynamic Heterogeneous Panels. *Journal of Econometrics*, 79-113.
- Pesaran, M. H., Shin, Y., & Smith, R. P. (1997). Estimating Long-Run Relationships in Dynamic Heterogeneous Panels. *DAE Working Papers Amalgamated Series 9721*.
- Pesaran, M. H., Shin, Y., & Smith, R. P. (1999). Pooled Mean Group Estimation of Dynamics Heterogeneous Panels. *Journal of the American Statistical Association*, 621-634.
- Poole, E., & Bernard, J. T. (1992). Defence Innovation Stock and Total Factor Productivity. *The Canadian Journal Of Economics*, 25(2), 440.
- Sevüktekin, M., & Nargeleçekenler, M. (2010). *Ekonometrik Zaman Serileri Analizi Eviews Uygulamalı*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım Tic. Ltd. Şti.
- Taş, S., Örnek, İ., & Aksoğan, G. (2013). Türkiye’de Savunma Harcamaları, Büyüme ve Gelir Eşitsizliği, 1970-2008: Ekonometrik Bir İnceleme. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 659-682.

Yakovlev, P. (2007). Arms Trade, Military Spending, And Economic Growth. *Defence And Peace Economics*, 317-338.

Zengin, R. (2010). Savunma Sanayinin Gelişimi ve Türkiye’de Savunma Harcamalarının Ekonomik Etkileri. *Yüksek Lisans Tezi*. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
www.worldbank.org

ANALYSIS OF TURKISH AIRLINES' DEVELOPMENT STAGE BETWEEN THE YEARS 2003-2013 UNDER THE CONCEPT OF LEGACY CARRIERS

Tüzün Tolga İNAN*

Abstract

The Civil Aviation Industry has shown great improvement between the years 2003 and 2013 under the leadership of Turkish Airlines. Although this development continues today, it can not show the same upward trend. Turkish Airlines is the flag carrier airline of Turkey, approximately 70% of the total passenger capacity of the Turkish civil aviation is carried out by Turkish Airlines. Turkish Airlines, which is 100% state owned by 2003, started to operate as a private institution with the privatization of 51% at the same year. Especially, having a special structure in corporate purchases means that decisions can be made more quickly. Especially in Asia, Africa and Europe continents are a common connection point for Turkey, which has a geopolitical importance to its geographical location. Transit and transfer time point, which is frequented by Turkey and Istanbul, the country has great importance for the development of civil aviation. The fact that Turkish Airlines has the highest number of destinations in the European continent with having a positive connection with geographical location. Since 2003, Turkey has the largest development trend began with the awareness of these qualities. Although this development trend has been increasing since 2013, the reason for this increase is not the same amount due to the increase in the capacity of Turkish Airlines and Turkish Airlines' largest capacity airport that named Atatürk Airport. It is foreseen that the continuation of the major trend between 2003-2013 will be high with the 3rd Airport to be opened on October 29 2018.

Anahtar Kelimeler: Privatization, state owned, destination, fleet, network.

TÜRK HAVA YOLLARI'NIN 2003-2013 YILLARI ARASINDAKİ GELİŞİM EVRESİNİN GELENEKSEL TAŞIYICILAR KAVRAMI ALTINDA İNCELENMESİ

Öz

Sivil Havacılık Endüstrisi Türk Hava Yollarının öncülüğünde 2003 ile 2013 yılları arasında büyük bir gelişme göstermiştir. Bu gelişme günümüzde devam etse de aynı yükseliş trendini gösterememektedir. Türk Hava Yolları Türkiye'nin bayrak taşıyıcı havayolu olup, Türk sivil havacılığının toplam yolcu kapasitenin yaklaşık olarak 70%'i Türk Hava Yolları tarafından yapılmaktadır. 2003 yılına kadar %100'ü devlete bağlı olan Türk Hava Yolları, aynı yıl %51'lik kısmının özelleştirilmesi ile özel bir kurum olarak faaliyet göstermeye başlamıştır. Özellikle toplu alımlarda özel yapıya sahip olunması kararların daha çabuk verilmesi anlamına geldiği için avantajlı alımların yüksek iskontolarla gerçekleştirilebilmesi için uygun ortam yaratılmıştır. Özellikle Asya, Afrika ve Avrupa kıtalarının ortak bağlantı noktası olan Türkiye, coğrafi konum itibarıyla jeopolitik öneme sahiptir. Transit ve transfer seferlerin uğrak noktası olan Türkiye

* Dr. Öğr. Gör., Gelişim Üniversitesi, e-posta: ttinan@gelisim.edu.tr, ORCID Code: 0000-0002-5937-9217

ve İstanbul, ülke sivil havacılığın gelişimi için büyük önem arz etmektedir. Türk Hava Yollarının Avrupa Kıtasında en çok güzergaha ulaşabilmesinin coğrafi konum ile olumlu yönde bağlantısı bulunmaktadır. 2003 yılından itibaren Türkiye'nin sahip olduğu bu niteliklerin farkında olunması ile birlikte büyük gelişim trendi başlamıştır. Bu gelişim trendi 2013 yılından itibaren artış gösterse de bu artış miktarının aynı oranda olmamasının sebebi Türk Hava Yolları'nın ve Türk sivil havacılığının en büyük kapasiteli havalimanı olan Atatürk Havalimanının kapasitesinin maksimuma ulaşmasıdır. Uzmanlar tarafından 29 Ekim 2018 tarihinde açılacak 3. Havalimanı ile 2003-2013 yılları arasındaki büyük trendin devam ettirilebilme olasılığının yüksek olacağı öngörülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Özelleştirme, devlete aitlik, güzergah, filo, bağlantı noktası.

Introduction

Turkish Airlines was founded in 1933 as a state owned enterprise, for establishing operations with a fleet of 5 aircraft and a total seat capacity of just 28 (TK, 2006). After the Second World War, Turkish Airlines benefited from the post war US assistance programme which gave the carrier an upgraded fleet of Douglas DC-3s (Funding Universe, 2013). Turkish Airlines' network scope was primarily domestic until the 1960's when its focus changed to international operations, in part due to a minority stake with a ratio of 6% held by BOAC (British Overseas Airways Company) and started to operate a combination of Viscount, Fokker and later McDonnell Douglas and Boeing jet aircraft. Turkish Airlines' financial struggles commenced in the 1980's and ran through to the early 1990's partly as a result of its reputation for delays and a sub standard safety performance. The country was also plagued by inflation at the time which made it difficult for the carrier to raise sufficient capital to purchase aircraft (International Directory of Company Histories, 2006).

Political intervention as a result of continued state subsidy was also hindering the formation of a coherent and sustained competitive strategy at Turkish Airlines in the years preceding domestic deregulation and further privatisation (from 2003 onwards), which was partly down to the political influence of the government linked of the Turkish Civil Union of Aviation (Yeditepe University, 2010). This type of experience was not unique but mirrored by the experiences of many other state owned carriers at the time as detailed by Doganis (2006). The privatisation activities of the company dated back to the 1990's. With the incentive of encouraging productivity and raising capital (Republic of Turkey Privatisation Administration, 2012), the government organised an IPO (Initial Public Offering) which was held in 1990 with 1.83% of the company's shares being offered to

the public. In 2003, a new government came into power and accelerated the privatisation of Turkish Airlines. Subsequently, two SPOs (Secondary Public Offerings) were held in 2004 and 2006, with the share of the governments' ownership in Turkish Airlines falling below 75% and 50% respectively. As a result of this privatisation process, the company ceased to be a state enterprise by May 2006 (TK, 2008) with further pushes for efficiency and productivity being among the main drivers for change.

The new government expressed its desire to develop the aviation industry with its slogan "every Turkish citizen is going to fly at least once in his life." A series of aviation reforms has been implemented since 2003 with the aim of expanding the Turkish airline industry. First aim was to deregulate the domestic market. The other was to improve international competitiveness of Turkish Airlines. Illustratively, the number of international civil aviation agreements signed between Turkey and foreign governments was increased from 81 in 2003 to 143 by 2012 which has helped Turkish Airlines to expand its international network. Coinciding with government change in 2003, a new executive board of Turkish Airlines was created in the same year. Major steps were taken to open up new routes and improve the network by renewing outdated fleet with newer and more efficient aircraft. An insight into its relentless growth is displayed by examining the data during the economic downturn in 2009 as the number of passengers across the whole air transport industry dropped by 3.5%, while it was more accentuated across the members of the Association of European Airlines (AEA) which decreased by 5.8%. At this time Turkish Airlines witnessed an 11% increase in passenger numbers.

Since 2003 the company has expanded rapidly as its passenger Compound Annual Growth Rate (CAGR) recorded more than 15% , Turkish Airlines became Europe's fastest growing airline. Concurrently, Turkish Airlines also began differentiating and enhancing its products and services which were recognised in 2011 when it achieved the Skytrax award for Best Airline in Europe. Turkish Airlines became increasingly evident that European incumbents were now facing a new threat. Although up to 2003, the carrier had played an insignificant role in the aviation market, however it is now fast becoming a major player in the industry.

The rise of Turkish Airlines is a perfect sample of how a damaging old carrier can be transformed into a highly profitable global player in a relatively short period of time.

The purpose of this article is to examine the two most critical aspects of the basic transformation of Turkish Airlines with network development and competitive advantage. Further, the following targets are: (1) analyze the network development of Turkish Airlines over the last decade and (2) determine the main strength advantages of Turkish Airlines' international competitors. Tan and Aksin (2012) completed the latest case study on Turkish Airlines and found positive feedbacks between growth, cost and quality driven by scale economies in carriers. By using a comparative assessment of the carrier network and competitive strategies, Turkish Airlines showed a competitive trend in European countries and less broadly in Central Asia because in this region Middle East airlines showed significant network, cost, service and brand advantages over the ten year period to 2013 and 2014.

Turkey and The General Status of Turkey's Air Transport Market

Europe, Asia and Africa situated in the intersection of Turkey as well as Turkey which is European Continent's third largest country in terms of population. Black, Mediterranean, Aegean and Marmara Sea as well as the favorable climate and 8333 km of coastline with its natural beauty and cultural heritage are the features of Turkey which is be the subject of one of the world's top 10 tourist destinations for international tourist arrivals and conditions of tourism receipts (UNWTO, 2014). Between 2003 and 2013, the number of international tourists to Turkey rose to approximately 13.7 million to 33.8 million with an average annual growth reached 9.5% that was the highest in the last decade of the world's top ten tourism destinations. According to statistics, Turkey Ministry Culture and Tourism (MCT) with a ratio of 71.9% international tourists arrived by air to Turkey in 2013. All international tourists with Russia and the United Kingdom represents more than one third of all international tourist arrivals (MCT Turkey, 2014). In conclusion of a strong macroeconomic strategy in combination with reasonable fiscal policies and major structural reforms, Turkey's GDP 2002 to 2013 increased \$232 billion to \$852 billion US dollars has realized the world's 17th largest economy and 7th for Europe (IMF, 2014a, World Bank, 2014). According to Turkey, Organization for Economic Cooperation and Development (OECD) estimated with an average growth rate of 6.7% in 2011 (ISPE Turkey, 2011). The per capita GDP of the country has risen from \$ 3518 in 2002 to \$ 11,236 in 2013 (IMF, 2014b).

Air transport industry in Turkey can be divided into three main stages: (i) prior to 1983; (ii) 1983 to 2003; and (iii) since 2003. Prior to 1983 Korul and Kucukonal (2003) reported that Turkish Airlines was the sole carrier of the country. Allowing private entrepreneurs to set up their businesses airlines in Turkey, "the Turkish Civil Aviation Act" of 19 new companies were established after 14 October 1983 legislation, but 10 of them went bankrupt shortly after. The main reason for this is mainly due to the restrictive route and time allowance (slot) which envisions that other airline companies can only work on domestic routes. Whether Turkish Airlines does not fly on these routes or the request can not be made within a reasonable timeframe. Because of this situation, Turkey's air transport industry has evolved slowly during this period. According to World Bank Data (2013), the number of passengers carried by the airline registered in Turkey from 1983 to 2002 has grown by a CAGR 8.14% percentage. In order to revitalize demand and create a more competitive environment, the Turkish government decided to make domestic domination for the market. Turkish government gave private airline companies the right to operate in the country. Since then Turkey's air transport and the introduction of domestic competition in the market has allowed private carriers to operate more effectively (Gerede, 2010).

As of 2013, 10 passenger and 3 cargo airlines operated in Turkey. From July 2014, OAG data showed the main players in the inner market. These were: Turkish Airlines (59% of total seats); Pegasus Airlines (28.6%); Onur Air (7.9%); Atlas Global (4.4%); while the smaller airlines retained the remaining share. This new deregulated brand with Turkey for the domestic market (Torlak vd., 2011) according to the number of new entrants, Turkish Airlines is the biggest airline related with all of the criterias that are the most competitive ones. Parallel to the development, the number of airports actively used in the market increased from 25 to 52 between 2002 and 2014. Twelve of these airports are used for both domestic and international operations, while others are used solely for domestic operations (DGCA, 2011).

Istanbul Atatürk Airport that is closely linked to the metronomic rise of Turkish Airlines has become the fastest growing main airport in Europe. According to the General Directorate of State Airports (DHMI, 2014), the airport operated in 2002 with more than 11 million passengers, but since it has had double digit growth from the eleven. In the

period from 2003 to 2013, 51,5 million passengers have reached 51,2% of the total percentage in 2013. According to OAG database, Turkish airlines were registered from this airport 75.8% of all flights until the end of 2013 with 76.1% of all seats. Istanbul served 201 destinations, including 159 international. It has reached the maximum number of destinations from a single airport to any other carrier in Europe (TK, 2014a). Turkish airports reached 150 million passengers passing through in 2013, the third largest airport (Istanbul Ataturk, Antalya and Istanbul Sabiha Gökçen) constituted 65% share of Turkey's traffic. The two major airports of Istanbul were unable to provide such a large increase in terms of airport capacity for a metropol like İstanbul. Furthermore, İstanbul and Turkey are a transit center and have geopolitical location. Because of this, a new airport will be completed in 29 October 2018 for Istanbul which has nearly 100 million passengers with its first stage and it will be special of being one of the biggest airports in the world.

Network Development of Turkish Airlines

Between 1993 and 2002, the number of domestic passengers carried by Turkish Airlines was stagnant, while solely international passengers increased. However, since 2003 Turkish Airlines has recorded double digit increases in both domestic and international passenger numbers. The number of domestic passengers increased from 5.03 million in 2003 to 20.05 million by 2013 (14.8% average annual growth rate), international travelers increased from 5.4 to 28.21 million in the same period (an annual average growth rate of 18.0%) (TC from 2002 to 2014). In addition, while the load factors for domestic activities rose from 72.2% in 2003 to 79.7% in 2013, the international passenger load factor also rose from 66.0% to 78.9% in the same period (TK, 2004; TK, 2014a).

The extraordinary growth of Turkish Airlines' passenger traffic has come about through rapid network expansion. Its hub is conveniently located on İstanbul which named Atatürk after October 29 2018 İstanbul Grand Airport will take part between Europe, Asia and the Middle East. One of the main missions of the last decade has been to make Istanbul as a global hub (centre airport) (Moreno, 2010). Europe is the largest international network of Turkish Airlines and indicates 39.7% of all international one way seats in 2014. The company flew to 97 destinations to Europe in 2014, this number was

48 in 2003. Western Europe is the largest part of the European network of Turkish Airlines and generates 73.39% of the capacity of the Turkish Airlines to Europe in 2014. The number of destinations Turkish Airlines offers to East and Central Europe has increased by two quarters by the last decade. In these regions of Europe, Turkish Airlines develops a niche for passengers from other continents who want to make appropriate connections in İstanbul when voyaging to their final departures in the Eastern and Southern Europe.

The Middle East network is the second largest international network of Turkish Airlines representing 15% of all passengers (TK, 2014a). Despite the domination of Gulf based carriers between 2003 and 2014, the seat capacity of the Turkish Airlines for Middle East network has increased by 20% per year with the number of destinations served has risen from 10 to 30 in six cities in Iraq and Afghanistan. Between 2003 and 2013, the number of passengers in the area rose from 0.54 to 4.23 billion with a CAGR of 22.8%. Solely Saudi Arabia accounts for 25.5% of the Turkish Airlines Middle East capacity, which is the largest share of the Turkish Airlines Middle East network. In addition to its geographical location, other factors such as religion and cross cultural history have helped to increase Turkish Airlines capacity in the Middle East. For example, the company carried about 300,000 Hajj and Hmal passengers in 2013 (TK, 2014a). The Asian network is the third largest region for Turkish Airlines and in 2013 this region represented 12% of all passengers (TK, 2014a). The number of passengers in this region increased from 0.45 million in 2003 to 3.39 million in 2013 with a CAGR of 20.2%. The Chinese market is a major focus for Turkish Airlines to form 14% of the Asian capacity in Asia, which is the largest share of the Asian network. Tajikistan, Indonesia, Bangladesh Vietnam and Japan destinations related with available seat kilometer (ASK) and Revenue Passenger Kilometers (RPK) continued to spread Chinese markets' traces by two quarts from 2009 to 2013 (TK, 2014a).

Africa accounts for 8% of all international passengers (TK, 2014a). In terms of passenger numbers, Africa is the fastest growing region in the Turkish Airlines international network. The number of passengers in the region increased from 200.000 in 2003 to 2.26 million by 2013 (TK (Turkish Airlines), 2004; TK (Turkish Airlines), 2014a). Egypt and South Africa constitute 21.2% of Turkish Airlines total capacity in

Africa and in this area contains Mogadishu which is the first major commercial airline company outside East Africa, operating for more than 20 years in the war to flew in this area which named Somalia (TK, 2014a). By this way, Turkish Airlines clearly demonstrates its commitment to being a global challenger of the world.

America (including North America and Latin America) is the smallest market and accounts for only 6% of international passengers. In 2003, it carried 200,000 passengers to the US and increased CAGR by 8 times more than the year 2013 to 23.8% (TK (Turkish Airlines), 2004; TK (Turkish Airlines), 2014a). For instance, the Istanbul-New York JFK service operates on a three day flight offering more than 13,000 seats. This situation will continue to expand rapidly in 2013 (TK, 2014a) as they begin adding their plans to the current routes of the American market in addition to Atlanta, Bogota, Boston, Caracas, Havana, Mexico City, Montreal and San Francisco (TK, 2014a) as it tries to animate, reshape and redirect all of the significant destinations around the world.

In the end of 2013, the airline flew to 202 international destinations in 105 different countries and became Europe's largest airline and the fourth largest airline in the world with its flight network (TK, 2014a). At the same time in December 2013, it became the second largest Star Alliance hub airport operator in the world with a total of 964 thousand seats and a capacity 1.13 million with the total number of seats per week. (CAPA, 2013a; CAPA, 2013b).

From the previous analysis, it is quite clear that Turkish Airlines wants to focus its network development on organic growth and to increase its uninterrupted services to ensure its presence on all continents and international markets. Developing network of Turkish Airlines expanded its fleet in order to improve Istanbul's hub position and expand its long range network. In 2004, Turkish Airlines ordered 51 aircraft constituted its largest aircraft order in the history, including 15 B737-800, 5 A330-200, 12 A321-200 and 19 A320-200 (TK, 2005). In parallel with the increase in traffic, the company's fleet increased from 65 to 233 between the years of 2003 and 2013 (TK, 2004; TK, 2014a). According to Turkish Airlines 2012-2021 fleet expansion plan, the airline continues to develop its fleet and aims to reach 423 aircraft by 2021 (TK, 2011b; TK, 2011c). From December 2003 to July 2011, Turkish Airlines increased its long and short distances

related with CAGR's seat capacity with a ratio of 17.8% and 14.1%, respectively this condition repeats the company's focus on long distance services (TK, 2004; TK, 2011c).

In 2003, Turkish Airlines focused mainly on European routes and then it has expanded its route network especially to the Middle East, Africa and Asia. Between 2003 and 2014, the airline increased its weekly departures from Istanbul to 518% in the Middle East; 541% from Asia; 1.045% from Africa and traditionally strong its European Network with a growth of 314% between 2003 and 2014. This situation reflects the strategy of improving the carrier's performance. The airline is too strong with its central location in Istanbul and furthermore it offers more options for Asia, Africa and Middle East destinations.

Turkish Airlines' rapid network expansion has transformed its hub by a mission of operation center with a configuration that lean with a wavy mechanism in 2003 by 2014. This wavy mechanism is described with four waves:

Wave 1: Turkish Airlines' 07:00-08:00 Middle East, Domestic and Far East flights to European countries between 08:00 and 10:00.

In Wave 2: Turkish Airlines' domestic flights between 11:00-12:00 and international flights with the destinations of Europe, Middle East and Africa between 12:00 and 15:00.

In Wave 3: Turkish Airlines' domestic flights between 15:00-16:00 and European flights are made to Far East flights between 16: 00-20: 00.

In Wave 4: Turkish Airlines' 20:00-21:00 flights to European countries, Domestic and African flights reach the Middle East and Domestic flights between 21:00 and 00:00.

To sum up due to Istanbul's geographical location, Turkish Airlines can expand its networks by serving small cities that can not be operated by wide body aircrafts by adding more frequencies to their main destinations than foreign countries. Competitors provide a competitive advantage. This is one of the main support strategies that make Turkish Airlines to become a global "superbinder". Because Turkish Airlines serves more cities than any other airline in the world. Especially after 2003, Turkish Airlines started to use this advantage as its main strategy and now it is bigger than Delta Airlines for single hub connections. Istanbul Ataturk Airport was developed as a center for European passengers for traveling to both east and east and vice versa. In 2003, the company

focused mainly on European routes especially the Middle East, Africa and Asia. Creating a strong center significantly influenced the transfer rate of Turkish Airlines. Considering that 42% of the company's passengers are still directly domestic passengers, 39% of the total transfer passenger rate in the company's environmental conditions are quite high (TK, 2014b).

Until now, Turkish Airlines has been challenged by the threat of low cost carriers in Europe and from the Gulf carriers because of the bilateral mechanism and by the way these threats have been forced. European and Asian majors are constantly restructuring and redesigning business models. According to the OAG database, this status helped Turkish Airlines to develop its market share at Istanbul Atatürk Airport by 76% in 2003 from 71.6% in 2013, Turkey's domestic market is much larger rival for Gulf airlines that is an additional competency strengthening the strategic capacity. According to the Goldman Sachs (2010), ratio of the total population number of domestic passengers in Turkey between 2003 and 2010 rose to 34.6% from 6.6%, whereas the same figure for the EU-27 was 96% in 2010. With a young and large population base and rapid economic development, Turkey seems to have a significant growth potential in the domestic market.

Conclusion

Having reached a fleet of 326 planes in 2018 from 5 aircraft fleets in 1933, Turkish Airlines is the second most growing airline in Europe from 2003 to 2013 and the second largest airline in Europe after Lufthansa. When analyzed as a flight network, Turkish Airlines is the airline that reaches the most destinations in Europe. In the related article, it is shown that Turkish Airlines uses the geographical position of the country well except the major development trend and examines the four waning times. Although the geographic location is important, the evaluation of privatization concept along with the strategies that have not been realized before in the ten year growth phase shows that the airline has been successfully systematized.

Reference

- CAPA (2013a), *Lufthansa ends codesharing with Turkish Airlines. A full rift would mean new strategies for each*, <http://centreforaviation.com/analysis/lufthansa-ends-codesharing-with-turkishairlines-a-full-rift-would-mean-new-strategies-for-each-142011> (accessed on 31.07.2018).
- CAPA (2013b) *European airline labour productivity: CAPA rankings*, <http://centreforaviation.com/analysis/european-airline-labour-productivity-caparankings-104204> (accessed on 31.07.2018).
- DGCA. (2011). *Republic of Turkey Ministry of Transport and Communication Directorate General of Civil Aviation, 2010 annual report*, <http://web.shgm.gov.tr/doc4/2010fr.pdf> (accessed on 02.07.2018).
- DHMI. (2014). *Statistics*, <http://www.dhmi.gov.tr/istatistik.aspx> (accessed on 10 May 2014).
- Doganis R. (2006). *The Airline Business (second ed.)*, Routledge, London.
- Gerede, E. (2010). *The Evolution of Turkish Air Transport Industry: Significant Developments and the Impacts of 1983 Liberalization*, *YÖNETİM VE EKONOMİ*, 17(2), 64-91.
- Goldman Sachs. (2010). *Turkey & Russia airlines: mispriced consumer exposure; initiate on Turkish Airlines as Buy*, Goldman Sachs Global Investment Research.
- IMF. 2014a (2014). *World Economic Outlook Database*
- IMF. 2014b (2014). *IMF World Economic Outlook Database*
- International Directory of Company Histories International Directory of Company Histories Database* (2006).
- ISPA Turkey Republic of Turkey Prime Ministry, Investment Support and Promotion Agency, *Economic Outlook* (2011).
- Korul, V., & Kucukonal, H. (2003). *Türk Sivil Havacılık Sisteminin Yapısal Analizi*.
- MCT Turkey Republic of Turkey Ministry of Culture and Tourism, *Statistics of Foreign Visitors* (2014).
- Moreno, N. (2010). *THY: Europe' largest full-service airline by 2020?*, *Aviation Strategy*, November, 9-13.
- Republic of Turkey Privatisation Administration. (2012). http://www.oib.gov.tr/index_eng.htm (accessed on 22.07.2018.).
- Tan, B., & Aksin, Z. (2012). *Turkish Airlines: Globally Yours Balancing Growth, Profitability and Quality The Case Centre*, Reference no. 612-011-8.
- Torlak, G., & Sevкли, M., & Sanal, M., & Zaim, S. (2011). "Analyzing business competition by using fuzzy TOPSIS method: an example of Turkish domestic airline industry. *Expert Systems with Applications*, 38(4), 3396-3406.
- TK (Turkish Airlines), (2004), *Annual report 2003*, http://www.turkishairlines.com/en-UK/corporate/about_us/annual_reports.aspx (accessed on 05.07.2018).
- TK (Turkish Airlines) *Annual Report 2005* (2006) http://www.turkishairlines.com/en-UK/corporate/about_us/annual_reports.aspx (accessed on 06.07.2018.)
- [5] TK (Turkish Airlines), *2008 TK (Turkish Airlines) Annual Report 2007* (2008) (accessed on 28.08.2018)

TK (Turkish Airlines), (2011b), *Presentation of annual results 2011 first quarter*, <http://www.turkishairlines.com/en-UK/corporate/investorrelations/presentations.aspx> (accessed on 15.07.2018).

TK (Turkish Airlines), (2011c), *Fleet info*, <http://www.turkishairlines.com/en-INT/corporate/aboutus/fleet/index.aspx> (accessed on 28.07.2018).

TK (Turkish Airlines), (2014a), *Annual report 2013*, <http://investor.turkishairlines.com/en/financial-operational/annual-reports/1/2013> (accessed on 13.07.2018).

TK (Turkish Airlines), (2014b), *Presentation of annual results 2013*, http://investor.turkishairlines.com/documents/ThyInvestorRelations/download/trafik/sunum_aralik_2013.pdf (accessed on 18.08.2018).

UNWTO UN World Tourism Organization, *Tourism Highlights (2014)*.

WorldBank(2013),<http://data.worldbank.org/indicator/IS.AIR.PSGR/countries/TR?display=default> (accessed on 15.08.2018).

World Bank. (2014). <http://data.worldbank.org/data-catalog/GDP-ranking-table> (accessed 15.08.2018).

Yeditepe University. (2010). <http://www.slideshare.net/dimitrikopulo/thy-case>, May 29 th. (accessed on 14.07.18).

DERGİ YAZIM KURALLARI

1. Kapadokya Akademik Bakış Dergisi (KAB), Siyasî Bilimler, İktisat ve İşletme bilimleri alanında ulusal ve uluslararası bilim literatürüne katkıda bulunmayı amaçlayan **ulusal hakemli** bir dergidir. Dergi, Türkiye'deki Siyasal Bilgiler Fakültesi ile İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi bölümleri alanlarında (Siyaset Bilimi, Uluslararası İlişkiler, Kamu Yönetimi, İşletme, İktisat, Maliye ve ilgili sosyal bilim dalları), yer alan konularda yayın yapmayı amaçlar.
2. KAB dergisine gönderilen her makale, Yayın Kurulu tarafından ön değerlendirmeye tabi tutulur. Ön değerlendirme sürecinde uygun görülen her makale, en az iki ayrı hakeme gönderilir. Bilimsel hakem değerlendirmesinden sonra, Yayın Kurulu, hakemlerden gelen raporlara göre makalenin, yayın için kabul edilmesine, reddedilmesine ya da gözden geçirilmek üzere yazara geri gönderilmesine karar verir. Yayın Kurulu, değerlendirme sürecinde, yazarın gözden geçirip geri yolladığı makalenin yayınlanıp yayınlanmayacağı kararını verme hakkına sahiptir. Çalışmanın yayını için red seçeneği uygun görülürse, Makale yazarına, e-posta yoluyla veya Dergipark platform üzerinden bilgi verilecektir.
3. Dergiye gönderilecek makaleler, daha önce yayınlanmamış veya başka herhangi bir yerde yayın sürecine girmemiş olmalıdır. Yayınlanması amaçlanan makalelerin bilimsel araştırma ve yayın kurallarına uygun biçimde hazırlanacağı konusunda yazarlardan hassasiyet beklenmektedir.
4. KAB Dergisine başvuran makaleler, uluslararası yayın etiği kuralları gereği intihal programı ile taranmaktadır.
5. Dergide, ULAKBİM dergipark sistemi ile birlikte yürütülen hakemlik süreçlerinde, kör hakemlik sistemi uygulanmaktadır. Makale yazarları ve hakemleri birbirleri hakkında bilgi sahibi olmamaktadırlar.
6. Makaleyle birlikte yazar veya yazarlar, adını, unvanını, çalıştığı kurumu, açık adresini, kolay ulaşılabilecek iş veya cep telefonlarını, ORCID numaralarını, faks numaralarını ve e-posta adreslerini belirten bir kapak yazısı yollamalıdır.
7. Dergiye, makale gönderimi, hakemlik başvurusu <http://dergipark.gov.tr/car> üzerinden yapılacaktır.
8. KAB Dergisi, Türkçe ve İngilizce makaleleri kabul eder.
9. Makale metnini içeren dosyada yazar adı ve kurumunu belli edecek herhangi bir ibare **bulunmamalıdır**.
10. Dergiye gönderilen makaleler öz ve kaynakça **hariç** asgarî 7500 kelime olmalı ve 30 sayfayı **aşmamalıdır**. Makalelerdeki öz **150** kelimededen **az** ve **250** kelimededen **fazla olmamalıdır**. Öz, Türkçe makaleler için Türkçe ve İngilizce, İngilizce makaleler için İngilizce ve Türkçe şeklinde düzenlenmelidir.
11. **Makalelerde Sayfa yapısı; Kenar Boşlukları;** üst ve alt 4 cm, sağ ve sol 3 cm;
12. **Makale Başlığı;** ortalanmış, büyük harfle, 12 punto, Times New Roman ve Kalın;
13. **Metin;** Times New Roman ve 11 punto, 1,5 satır aralığı ile yazılmalıdır.

14. **Öz ve Abstract, Özet**; 10 Punto, Times New Roman, italik, satır aralığı tek olmalı.

15. **Anahtar Kelime**; başlığı sola yaslanmış 10 Punto, Times New Roman ve Kalın; anahtar kelimeler ise 10 Punto, Times New Roman, Italik ve satır aralığı tek olmalıdır.

16. Makale içinde, Birincil ve İkincil başlıklar için numaralandırma kullanılmalıdır. Üçüncü veya diğer alt başlıklar için Birincil ve İkincil başlığa bağlı numaralandırma veya harf ile italik ve koyu olmayan başlık yapısı kullanılmalıdır. Giriş ve Sonuç için Başlık numarası kullanılmaz. Makale metninde, MS Office Word kullanımında metin içinde önce ve sonra boşlukları için değer kullanılmaz.

17. Makalede dipnot ve kaynakça kullanımı birbiriyle uyumlu olmalıdır. Makale içinde, Publication Manual of American Psychological Association (APA-Metin içi dipnot) sistemini tercih eden yazar, kaynakçayı da yine APA sistemine uygun hazırlamalıdır. Makalede, Chicago of Manual Style (CMS-Metin Altı dipnot) usulünü kullanan yazar, kaynakçayı yine Chicago usulüne uyumlu olarak hazırlamalıdır. **KAB Dergisi, dipnot ve kaynakça kullanımında APA yönteminin öncelikle kullanılmasını tercih eder.**

- Dipnot ve kaynakça kullanımı ile ilgili genel bilgi için bk.: <http://uvt.ulakbim.gov.tr/sbvt/kurultay4/kurbanoglu.pdf>

18. Makale yazım şekil esasları tablo olarak aşağıda belirtilmiştir;

GENEL SAYFA YAPISI ÖZELLİKLERİ

Yazı Tipi	Bütün metinde 11 punto Times New Roman yazı karakteri kullanılır.
Sayfa Yapısı	A4 boyutlarındaki kâğıda; • üst, alt boşluk 4, sağ ve sol boşluk 3 cm • iki yana dayalı • satır sonu tirelemesiz Çalışmalar tek sütun olarak hazırlanmalıdır. Paragraf başlarında girinti konmalıdır.
Paragraf Yapısı	Paragraf sekmesinde girintiler bölümünde; • önce ve sonra alanı 0 pt • satır aralığı 1,5 olmalıdır.
Sayfa Sınırı	Yukarıdaki şablona göre hazırlanmış bir çalışma 30 sayfayı aşmamalıdır.

MAKALE GENEL ŞEKİL ŞARTLARI

Başlık	Makale başlığı bold ve sayfaya ortalı olmalıdır.
Yazar İsimleri	Yazar isimleri Makale başlığının altında sağa dayalı olarak yazılmalı; yazar veya yazarlara gerekli ait bilgiler (*) dipnot

	ile belirtilmelidir. Makaleler, www.dergipark.gov.tr/car sistemi üzerinden yüklenirken, hakem süreci dikkate alınarak, işlem yapılmalıdır.
Öz	150-200 kelime arasında olmalıdır. Özde atıf kullanılmamalıdır.
Anahtar Kelimeler	5-8 kelime arasında olmalıdır.
Ana Metin	Nicel ve nitel çalışmalar Giriş, Yöntem, Bulgular, Tartışma bölümlerini içermelidir. Yöntem kısmında, eğer özgün bir model kullanılmışsa, model alt bölümü ile mutlaka Örneklem/Çalışma Grubu, Veri Toplama Araçları ve İşlem alt bölümleri bulunmalıdır. Diğer çalışmalar ise problemi ortaya koymalı, ilgili literatürü yetkin bir biçimde analiz etmeli, literatürdeki eksiklikler, boşluklar ve çelişkilerin üzerinde durmalı ve çözüm için atılması gereken adımlardan bahsetmelidir.
Dipnot ve Kaynakça	Dipnot (APA) → Kaynakça (APA) Dipnot (Chicago) → Kaynakça (Chicago) Kaynakça, her iki yana yaslı, 10 Punto, Times New Roman, aralık önce ve sonra 0 nk, satır aralığı tek olmalıdır

Notes for Contributors

- 1.Cappadocia Academic Review (CAR) aims at contributing to the political sciences. The Journal accepts and publishes both international and interdisciplinary articles on the fields of political sciences, public administration, international relations, business administration and economics.
2. Articles submitted to the Journal are first reviewed by the Editorial Board, and then sent two (or three) different referees. According to the reports of the reviewers the Editorial Board either accepts or rejects an article, or decides to send the article for revision. Articles sent after revision are reviewed again by the Editorial Board.
- 3.Articles submitted should have been published or submitted to another Journal previously. Articles should have been written in accordance with research and publication ethics.
4. All articles submitted are checked by plagiarism software.
5. Electronic submissions are accepted through <http://dergipark.gov.tr/car> or directly to car@nevsehir.edu.tr mail address.
6. all articles are accepted as Turkish or English.
7. Authors should send their affiliations, ORCID code with the article.
8. Formatting guideline for manuscripts is as follows:

Font

The font used in the entire manuscript should be Times New Roman, font size 11. For tables and figures, see below.

Page Layout

Page margins for bottom, top, right, and left should be pre-set as 4cm. Text should be justified with no hyphenation breaks in words at the end of a line.

Text should be typed as a single-column document.

Paragraphs and headings should not be indented, but aligned with the main text.

Paragraph Format

Paragraph indents should be pre-set in the tabs section as follows:

- before and after: 0 pt
- line spacing: 1,5

Page Limit

Manuscripts prepared in compliance with the guidelines should not exceed 30 pages.

Title

Article titles should be boldfaced and centered.

Author(s)'s Names The main document is used for peer-review, which may include the title, abstract, key words, main body, references, figures and tables and supplementary materials. The names of all authors and their institutions should not be included in the main document.

Abstract

Abstracts should be between 150–200 words.

No citations should appear in the abstract.

Keywords

5–8 words representing the manuscript should be given as keywords.

Main Text

Qualitative and quantitative studies should contain the following sections: Introduction, Method, Findings, and Discussion.

The Methods section must include Sampling/Study Population, Data Collection Tools, and Procedure as sub-sections if an original research method has been used.

Literature reviews should elaborate on the problem, analyze the relevant literature, emphasize the gaps and inconsistencies in the literature, and discuss actions toward solving these problems.

References

Both in-text citations and references should comply with the APA guidelines as provided in the Publication Manual of American Psychological Association (APA) (6th edition).

Tables and Figures

Tables, figures, pictures, graphics, and similar aspects should be embedded in the text, and not provided as appendices.

Under the Paragraph tab, ensure that the indentation is as follows:

- before and after: 0
- spacing: Single

Tables and figures should be left aligned, and the text wrapping feature should be turned off.

Appendices

Each appendix should be displayed on a separate page after the references section.

The heading style consists of five possible formatting arrangements, according to the number of levels of subordination. Each heading level is numbered (see below).

Levels of Heading

Format

- 1 Centered, Boldface, Uppercase and Lowercase Heading
  - 2 Flush Left, Boldface, Uppercase and Lowercase Heading
  - 3 Indented, boldface, lowercase paragraph heading ending with a period. (In a lowercase paragraph heading, the first letter of the first word is uppercase and the remaining words are lowercase.)
  - 4 Indented, boldface, italicized, lowercase paragraph heading ending with a period.
  - 5 Indented, italicized, lowercase paragraph heading ending with a period.
- More than five levels of headings are not advisable.

Table and Figure Headings

Table and figure numbers should be typed as "Table 1" or "Figure 1"
Table and figure headings should be in italics.

Emphasis

Do not use boldfaced characters in text. Emphasis should be expressed using quotation marks ("") or italics.

Listing

Lists in text should be horizontal and not vertical. Further, the list should use Roman numeral [(i), (ii), and so on], not Arabic (1, 2).

Direct Quotations

Direct quotes should be left-indented from the main text and typed in 9-point font. They need not be italicized.

Please refer to the sample manuscript for examples.